

เบื้องหลังคดีการเมือง เรื่อง “พระยอดเมืองขวาง”

เมื่อครั้งที่เกิดกรณีพิพาทระหว่างไทยกับฝรั่งเศสและการรบที่ปากแม่น้ำเจ้าพระยาสมัยร.ศ. ๑๙๑ นั้น ปรากฏว่าฝ่ายไทยไม่สามารถจะต่อสู้กับกองทัพของฝรั่งเศสซึ่งเป็นมหาอำนาจที่เข้มแข็งกว่าได้ รัฐบาลไทยในขณะนั้นจึงต้องตกลงเชื้อสัญญาสงบศึกับรัฐบาลฝรั่งเศสเมื่อวันที่ ๓ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๗๖ โดยมีพระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงเทววงศ์วโรปการ เสนนาบว่าการกระทำการต่างประเทศไทยเป็นผู้ล่วงนามฝ่ายไทย และมองสีเออร์เลอเมร์ เดอ วิลาร์-ราชทูตผู้มีอำนาจเต็มประจำสถานกงสุลฝรั่งเศสประจำกรุงเทพฯ เป็นผู้ล่วงนามฝ่ายฝรั่งเศสฯ จากสัญญาสงบศึกฉบับนี้เองทำให้ประเทศไทยต้องสัญญาโดยตนเดนผังชัยของแม่น้ำโขงให้กับฝรั่งเศสไปดังที่เราได้ทราบกันดียังแล้ว

ในสัญญาสงบศึกระหว่างไทยกับฝรั่งเศสฉบับดังกล่าว ได้มีอนุสัญญาสงบศึกต่อท้ายอยู่ด้วยฉบับหนึ่งซึ่งมีความทงหมดด้วยกันรวม ๖ ข้อ มีข้อความที่เกี่ยวข้องกับคดีการเมือง เรื่อง “พระยอดเมืองขวาง” อญี่เพียงขอเดิม คือข้อ ๓ ซึ่งได้ระบุไว้ว่า

๑. สวัสดิ์ จันทร์, น.อ. กรณีพิพาทระหว่างไทยกับฝรั่งเศสและการรบที่ปากน้ำเจ้าพระยา สมัยร.ศ. ๑๙๑ หน้า ๑๖

ผู้ที่เป็นตัวการก่อเหตุอุกกลางรัฐที่หุ่งเชียงคำและที่คำม่วนนั้น เจ้าหน้าที่งานฝ่าย
สยามจะต้องนำตัวมาพิพากษาลงโทษ ผู้แทนรัฐบาลฝรั่งเศสคนหนึ่งจะมาประจำ
ดูการพิจารณาคดีนี้ และจะได้พิเคราะห์ถึงอาชญาที่ลงแก่ผู้กระทำผิด แต่รัฐบาล
ฝรั่งเศสคงสงวนไว้ซึ่งสิทธิที่จะเห็นชอบด้วยว่า อาชญาที่จะสมควรแก่รุ่ปคดีหรือ
ไม่ ถ้าเห็นว่ายังไม่สมควรแล้วใช้รัฐ จะได้ร้องขอให้พิจารณาคดีนี้ใหม่ โดยศาล
พลเมือง และคุลการันนรัฐบาลฝรั่งเศสจะได้จัดตั้งขึ้นเอง....

จากข้อความในข้อ ๓ แห่งอนุสัญญาสบศึกที่ลงนามกันเมื่อวันที่ ๓ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๗๖
ระหว่างไทยกับฝรั่งเศสเป็นอันเห็นได้ชัดว่า ฝรั่งเศสต้องการให้รอพนักคดีเกิดขึ้นทุกที่ เชียงคำและ
คำม่วน ขบวนพาดใหญ่กระทำการใดๆ ก็ได้ ด้วยความเห็นชอบของรัฐบาลฝรั่งเศส และ
จำเลยคนสำคัญในคดินกคด “พระยอดเมืองขวาง” นั้นเอง

ก่อนที่จะกล่าวถึงคดีการเมืองเรื่องพระยอดเมืองขวางต่อไป เห็นสมควรจะได้ท้าความ
เดิมถึงสาเหตุก่อนหน้านี้บนมาของคดินสกเลกนอย กล่าวคือ ในเดือนกันยายน พ.ศ. ๒๔๗๕
รัฐบาลฝรั่งเศสได้มีคำสั่งให้มองสีเออร์มาสซี (M. Massie) ไปรับหน้าที่เป็นรองกองทัพฝรั่งเศสประจำ
เมืองหลวงพระบางแทนมองสีเออร์ปาวี (M. Pavi) ซึ่งมีงานเร่งด่วนเกี่ยวกับการสำรวจแนวเขต
แแดนระหว่างไทยกับอินโดจีนของฝรั่งเศส ปรากฏว่าในระหว่างทางที่มองสีเออร์มาสซี กับกอง
ทหารที่ติดตามจะไปยังหลวงพระบาง กองทหารของฝ่ายไทยได้เข้าโจมตีกองทหารฝรั่งเศสเหล่านั้น
ในบริเวณที่เชียงคำ โดยฝ่ายไทยกล่าวหาว่า ฝรั่งเศสรุกล้ำเขตดินแดนของไทย อันเป็นการ
ละเมิดข้อตกลงที่ได้ทำกันไว้ ต่อมาสามารถปรับความเข้าใจกันได้ มองสีเออร์มาสซี ถูกدين
ทางต่อไปยังหลวงพระบาง แต่พอมารถเมืองจำปาศักดิ์ มองสีเออร์มาสซี เกิดมีอาการป่วยหนัก
วิกฤต และคุ้มครอง ถึงกระทำตัววินิบาตกรรม เมื่อวันที่ ๓๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๗๕

๔. เล่มเดียวกัน หน้า ๑๑
๕. เกย์เป็นเอกสารในสังกัดกองทัพเรือฝรั่งเศส เกย์ร่วมไปกับคณะสำรวจแผนที่ฝ่ายฝรั่งเศส ซึ่งมีมองสี-
เออร์ปาวี เป็นหัวหน้า เกย์ไปสำรวจทางแคว้นเมืองญวน หัวพันธ์ห้าหั้งหก กล่องจนถึงสิบสองจังหวัด
เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี แม่ทัพใหญ่ที่ยกพัทไปปราบฯ ออกเรียกทำนั้นว่า “หมอด นาซี”
๖. เล่มเดียวกัน หน้า ๒๕ (หนังสือประชุมพงศาวดาร ภาค ๔ หน้า ๑๗ กล่าวว่า ม.มาสซี กระทำ
อักภินาทกรรมขณะพักอยู่ที่กองเบง (สีทันคร)

ในกรณีที่มองสิเออร์มาสซี ได้ถึงแก่กรรมลง ณ เป็นเหตุให้มองสิเออร์ เดอ ลองคล์ (M. Deloncle) สมาชิกสภาผู้แทนราษฎรนับัญหาพิพาระห่วงไทยกับฝรั่งเศสเสนอต่อรัฐสภาเมื่อวันที่ ๔ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๗๕ ในที่สุดรัฐสภาของฝรั่งเศสก็แสดงความเห็นชอบกับรัฐบาลฝรั่งเศสในอันที่จะขึ้นไปไทยให้พ้นจากเขตแดนที่กำลังพิพาทกันอยู่นี้ รัฐบาลฝรั่งเศสได้มีคำสั่งแต่งตั้งให้มองสิเออร์ เดอ ลาเนสซัง (M. de Lanessan) ผู้สำเร็จราชการอินโดจีนในขณะนั้นเป็นผู้อำนวยการขับไล่ไทยในครั้งนั้น

การรุกรุกเข้าไปในเขตแดนที่ไทยยึดครองของทหารฝรั่งเศสครองฝรั่งเศสได้จัดแบ่งกำลังออกเป็น ๓ กอง ใช้ทหารอาสาสมัครภูวนและเบมรเป็นส่วนใหญ่ โดยมีนายทหารฝรั่งเศสและเจ้าหน้าที่ฝ่ายปักธงเป็นผู้บังคับบัญชาทั้ง ๓ กอง โดยเฉพาะกองที่ ๓ ซึ่งเป็นกองที่จะต้องเกี่ยวข้องกับพระยอดเมืองขวาง ได้อัญชลิบั้งคับบัญชาของมองสิเออร์ลูซ (M. Luce) มองสิเออร์โกรสกุแรง (M. Grosgurin) และมองสิเออร์โซเลร์ (M. Soler) ผู้เข้ายึดบริเวณเมืองคำเกิด (Kham Keut) เมืองคำมวน (Kham Mon) ตลอดจนถึงชั้งขัยแม่น้ำโขงตรงข้ามท่าอุทุน

ทางฝ่ายไทยสับข่าวเรื่องความเคลื่อนไหวของกองทหารฝรั่งเศส กองที่ ๓ ได้รู้ล่วงหน้า เมื่อตนกัน หลวงมลโยธานุโยคข้าหลวงเมืองเชียงร่ม เมืองพางัง เมืองวังคำ เมืองวัง ได้มีหนังสือกราบทูลหมายั่งพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม ข้าหลวงใหญ่เมืองพวนว่า ฝรั่งเศสจะยกทัพมาดีเมืองคำเกิด เมืองคำมวน และฝ่ายหลวงมลโยธานุโยคเห็นเป็นการคับขัน และไม่น่าไว้ใจ ได้ทำการตรัตรเตรียมไฟร์พลเสนียดอาหารไว้พร้อมแล้ว ดังนั้นพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคมจึงมีรับสั่งให้หลวงวิชิตสรสาศตร์ข้าหลวงเมืองลาวพวนมีหนังสือแจ้งไปยังพระยอดเมืองขวางข้าหลวงเมืองคำเกิด คำมวน ให้ทราบว่า ถ้าฝรั่งเศสจะยกทหารมากมาปะทะกัน ให้จะขึ้นไปรักษาเมืองขวางออกจากเมืองคำเกิด เมืองคำมวน หรือด่านและเส้นทางที่ฝ่ายไทยได้เคยรักษามาแต่เดิมแล้ว ก็ขอให้พระยอดเมืองขวางอย่าได้มีใจหวาดหวั่นยกถอยหลังเข้ามานៅนขาด ให้ตั้งมั่นอยู่ตามหน้าที่ๆ เคยได้รักษามา ถึงแม้ว่าฝรั่งเศสจะมาทำอำนาจอาบันมายังชุ่มประการได้ก็อย่าให้หวาดกลัว ให้ตั้งมั่นคงอยู่ท่องทอยู่ ถ้าฝรั่งเศสจะก่อการรุกรุบใหญ่ทางด้านหลวงมลโยธานุโยค พระยอดเมืองขวางจะได้ยกกำลังไปช่วยหรือจะ

ได้คอยต์เดสบีงอาหารฝรั่งเศஸอยู่ทาง ๕ หรือถ้าหากเกิดเหตุการณ์บันททางพระยอดเมืองขวาง หลวงมลโยธานุโยคจะได้คอยต์เดสบีงอยู่ทางด้านโน้น ๕ และนอกจากนั้นยังได้ส่งกำชับให้พระยอดเมืองขวางเตรียมเสบียงอาหารไว้ให้พร้อม กำหนดให้ทำการใหญ่ๆ ๕ ๑๘๖ ๑ ปี อีกด้วย

อย่างไรก็ประกูลว่ากองทหารฝรั่งเศสได้บุกเข้ายึดค่ายของหลวงมลโยธานุโยคที่เมืองเชียงรرمได้ และจัดการควบคุมตัวหลวงมลฯ ไว้ในค่ายของหลวงมลฯ เพื่อส่งตัวไปไว้ที่เมืองวังคำต่อไป นอกจากนองกองทหารฝรั่งเศสยกเมืองผาบงไว้ได้แล้วด้วย จึงเห็นได้ว่าเมืองคำเกิดและเมืองคำมวนที่พระยอดเมืองขวางกำลังรับผิดชอบอยู่ต้องปะทะกับกองทหารฝรั่งเศสแน่นอน หลวงวิชิตรศาราสตร์ทรงตระเตรียมควบคุมกำลังทหารจากเมืองหน่องคำมาช่วยเหลือพระยอดเมืองขวาง โดยตั้งมั่นดูท่าว่าทอยู่ที่เมืองท่าอุเทน

เมื่อหลวงวิชิตรศาราสตร์ยกมาถึงท่าอุเทนแล้ว ได้ทราบว่าทหารฝรั่งเศสได้ยกหัวมาบ้าไว้พระยอดเมืองขวางแล้ว จึงได้ส่งให้นายทุย นายแปลก นายเวก คุณกำลังทหารจากเมืองหน่องคำย กรุงเทพฯ และทหารเกณฑ์เมืองไชยบุรี รวม ๑๔๔ คน ยกไปช่วยพระยอดเมืองขวางตามที่พระยอดเมืองขวางมีหนังสือขอร้องมา และได้มีคำสั่งให้นายทุย นายแปลก นายเวก ให้รับเรื่องออกเดินทางไปทั้งกลางวันและกลางคืน เมื่อพบทหารฝรั่งเศสจะควบคุมตัวพระยอดก็ให้ขึ้นไล่ฝรั่งเศสไปเสียเพื่อให้ปล่อยตัวพระยอดแต่โดยดี ถ้าฝรั่งเศสมีปล่อยก็ให้ทำการสู้รบเพื่อยั่งตัวพระยอดและนำพวกฝรั่งเศสให้หมดสน แล้วให้รบเรื่องไปต่อค่ายมันท่าแก่งเจก และให้แบ่งอีกกองหนึ่งยกไปต่อสักดิ์ไว้เบากว่า ซึ่งใกล้กันเมืองคำเกิด คำมวน เป็นเวลาเดินทาง ๑ วัน ๕ อีกด้วย

เป็นที่น่าสังเกตว่า หลวงวิชิตรศาราสตร์ได้มีคำสั่งให้นายทุย นายแปลก และนายเวก กระทำการขันแตกหักกับฝรั่งเศสโดยปราศจากความหวั่นเกรงถึงการบีบคนทางการเมืองที่ฝรั่งเศสจะพิงกระทำต่อประเทศไทยในภายหลังได้ กองทหารที่นายทุย นายแปลก และนายเวกคุ้มไป

๖. กองขาดมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปกร เอกสารรัชกาลที่ ๕ พ. ๓๐.๕/๑ หมายเหตุ ๒/๑๓ หนังสือ (สำเนา) ที่ ๕/๑๙ ลงวันที่ ๑๙ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๙ ของหลวงวิชิตรศาราสตร์ข้าหลวงเมืองลาวพวน มีไปถึงพระยอดเมืองขวางข้าหลวงเมืองคำเกิด คำมวน
๗. เอกสารเดียวกัน หนังสือลงวันที่ ๒๐ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๙ ของหลวงวิชิตรศาราสตร์ ข้าหลวงเมืองลาวพวนมีไปถึงพระยอดเมืองขวางข้าหลวงเมืองคำเกิด คำมวน
๘. เอกสารเดียวกัน หนังสือที่ ๑/๑๙ ลงวันที่ ๑๙ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๙ ของหลวงวิชิตรศาราสตร์ ข้าหลวงเมืองลาวพวน ที่มีไปกราบทูลพระเจ้านองยางเชื้อการมหั่นประข้าราชการ

นั้นไม่ทันจะถึงเมืองคำเกด คำม่วน ปราภก្ញว่า มองสีเออร์ลูช ได้นำทหารญวนจำนวนหนึ่งเข้า ล้อมค่ายที่พระยอดเมืองขวางทำอาไว แล้วจัดการปลดอาวุธของทหารไทยพร้อมทั้งเบ้าควบคุมตัว พระยอดเมืองขวางอาไว โดยที่พระยอดเมืองขวางมิได้ทำการต่อสู้ข้างแต่ประการใด

มองสีเออร์ลูชได้ให้มองสีเออร์โกรสกุเรง พร้อมด้วยทหารญวน ๒๕ คน ควบคุม ตัวพระยอดกับพวกพระยอด ๖๐ คนนำไปส่งที่ปากน้ำหินบูลย์ (หรือปากพินบูลย์ใกล้กับท่าอุเทน) โดยอ้างว่าเพื่อคุ้มกันให้ความปลอดภัยในระหว่างเดินทาง ในวันที่ ๒๕ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๙๒ มองสีเออร์โกรสกุเรงได้นำพระยอดกับพวกออกเดินทางจากเมืองคำม่วน ในวันที่ ๓๐ พฤษภาคม ก็มาถึงแก่งเกี้ยด (Keng Kiet ไทรเรียกว่า แก่งเจ็ก) เพื่อจะลงเรือไปยังปากน้ำหินบูลย์ ในระหว่างที่รอค่อยหาเรืออยู่นั่นเองก็เกิดเรื่องขึ้นระหว่างทหารฝรั่งเศสกับคนของฝ่ายไทย จนกลาย เป็นการสู้รบทั้งสองฝ่าย และผลปรากฏว่ามองสีเออร์โกรสกุเรงได้เสียชีวิตในการสู้รบครั้งนี้ และบ้านพัก ของมองสีเออร์โกรสกุเรงถูกไฟเผาด้วย ทหารญวนของฝรั่งเศสบาดเจ็บล้มตายมากกว่าทางฝ่าย ไทย การสู้รบกันที่แก่งเจ็กจนมองสีเออร์โกรสกุเรงถึงแก่กรรมเมื่อ ฝรั่งเศสได้ถือเป็นเรื่อง สำคัญทางการเมืองอย่างมาก ส่วนทางฝ่ายไทยได้ถือว่าพญพู้คนมาทางฝั่งขวาของแม่น้ำโขง เตรียมการต่อไปอีก ทางบริเวณเมืองคำม่วนที่ฝรั่งเศสยึดไว้ได้คงให้มองสีเออร์โอบเชอร์จัดการ ปกครองและรักษาความสงบเรียบร้อยต่อไป

เหตุการณ์ที่แก่งเจ็กในครั้งนี้ได้ระบุว่าพระยอดเมืองขวางเป็นตัวการสำคัญที่ทำให้ มองสีเออร์โกรสกุเรงถึงแก่ความตายในการสู้รบ เป็นการทำให้หมาอำนาจฝรั่งเศสเสียหายต่ำที่สุด เป็นอย่างมากในการที่นายทหารคนสำคัญต้องเสียชีวิตลง เพราะนานมือของทหารไทย โดยที่ฝรั่งเศส ไม่เคยคาดคิดมาก่อน ดังนั้นเมื่อประเทศไทยต้องทำสัญญาสงบศึกกับฝรั่งเศสในวันที่ ๓ ตุลาคม ๒๔๗๖ (ร.ศ. ๑๙๒) ฝรั่งเศสจึงต้องระบุลงไปอย่างชัดแจ้งในอนุสัญญาต่อท้ายว่า รัฐบาลไทยจะ ต้องนำตัวพระยอดเมืองขวางขึ้นพิจารณาคดีพิพากษาโดยภายใต้ความเห็นชอบรัฐบาลฝรั่งเศส ดัง ได้กล่าวมาแล้วในตอนต้น

เมื่อเหตุการณ์ได้ดำเนินไปถึงขั้นแล้ว รัฐบาลไทยในขณะนั้นจึงต้องปฏิบัติตามข้อตกลง ในอนุสัญญาสงบศึกที่ทำไว้กับฝรั่งเศสด้วยความจำใจ ก่อรั่วเรื่อง พระบาทสมเด็จพระปูชนียอดกาล เจ้าอยู่หัวจะต้องมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ จดลงศาลรับสั่งพิเศษขึ้นสำหรับคดีความพระยอด

เมื่อขวางตามที่ฝรั่งเศสกล่าวหา แต่ในการที่จะตงศาลรับสั่งคดีนี้ในตอนแรกกรรมการฯ คำรับสั่งคดีนี้ ทรงเห็นว่า คดีพิพากษาควรจะได้คิดด้วยจากคนต่างประเทศขึ้นทำหน้าที่เป็นผู้พิจารณาคดี ซึ่งจะดีกว่าการตงผู้พิพากษาไทยขึ้น ชำระความกันเอง อันจะทำให้ฝรั่งเศสเคลื่อนแคลงใจในความไม่ยุติธรรมของผู้พิพากษาไทยได้ เพราะจำเลยเป็นคนไทยด้วยกันเอง อาจคิดการช่วยเหลือกันได้ และพระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงเทววงศ์วโรปการก็ทรงประชากับมิสเตอร์โรลัง ยัคmin's ที่ปรึกษากฎหมายของกระทรวงยุติธรรม เกี่ยวกับความข้อนต่างกันเห็นพ้องกันทั้งสองคน^{๑๐}

การที่ฝ่ายไทยคิดจะตงชาวต่างประเทศเป็นผู้พิพากษาในศาลรับสั่งพิเศษครั้นนั้นเป็นความบริสุทธิ์ใจของรัฐบาลไทยอยู่มาก เพราะเมื่อผู้พิพากษาตัดสินคดีไปแล้วฝรั่งเศสจะมองว่า ไม่ยุติธรรมย่อมไม่สุจริตสมเหตุสมผลนัก เพราะชาวต่างประเทศที่คิดว่าจะเชิญมาให้เป็นผู้พิพากษาในศาลรับสั่งพิเศษนั้นเป็นฝรั่งชาติยุโรปและมีภาระทางสัน เท่าที่กระทรวงต่างประเทศหมาย เอาไว้ก็คง กงสุลเยนราลอมเมริกันที่เชียงไฮ (หรืออาจจะเป็นผู้แทนกงสุลเยนราลที่กรุงเทพฯ) เจ้าพนักงานอังกฤษผู้รู้กฎหมายที่สิงคโปร์ (หรือองค์สูตต่างประเทศอื่น ๆ ทอยู่ในกรุงเทพฯ) กับ กงสุลเยนราลอัลนดาในกรุงเทพฯ และนักกฎหมายจากน้ำที่มีนายทหารผู้ใหญ่ของไทยกับตุลาการใน ศาลราชทัณฑ์ อีกหลายนายเป็นตุลาการด้วย^{๑๑}

อย่างไรก็ตาม เจตนาของรัฐบาลไทยเกี่ยวกับเรื่องนี้ไม่บรรลุสำเร็จตามที่ได้ตั้งเอาไว้ เพราะเมื่อพระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงเทววงศ์วโรปการได้ทรงทำเรื่องนัดพูดจาหารือมองสีเออร์ปาวี กงสุลฝรั่งเศสประจำกรุงเทพฯ ขณณแล้ว ปรากฏว่ามองสีเออร์ปาวีไม่เห็นด้วย โดยอ้างเหตุผล ว่า ตามสัญญาที่ตกลงกันไว้นั้นเป็นเรื่องของศาลไทย รัฐบาลไทยไม่ควรจะเปลี่ยนแปลงไป ประการใด ถึงแม้ว่าทางฝ่ายไทยจะอ้างว่า อย่างจะให้กงสุลต่างประเทศเป็นตุลาการพิพากษาคดีให้ เสริฟสันไปเลยที่เดียว จะได้ไม่ต้องมีศาลฝรั่งเศสลงขันพิจารณาคดีใหม่อีกด้วย^{๑๒}

-
๑๐. กองจากหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ ๕ ผ. ๓๐.๕/๒ หมายเหตุ ๒/๑๓ บี๊ก ๒ หนังสือลงวันที่ ๒๒ มกราคม ร.ศ. ๑๑๒ ของพระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงเทววงศ์วโรปการเสนอคดี กระบวนการทั่วไป ไม่ถูกกรรมหมื่นสมมติยอมรับนั้น ราชเลขาธุการในพระองค์รัชกาลที่ ๕
 ๑๑. กองจากหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ ๕ ผ. ๓๐.๕/๒ หมายเหตุ ๒/๑๓ บี๊ก ๑ หนังสือ (สำเนา) ที่ ๑๔๑/๑๘๗๗๑ ลงวันที่ ๒๓ มกราคม ร.ศ. ๑๑๒ ของพระเจ้าน้องยาเธอกรม หลวงเทววงศ์วโรปการ แจ้งไปยังมองสีเออร์ปาวี กงสุลฝรั่งเศส
 ๑๒. เอกสารเดียวกัน หนังสือลงวันที่ ๒๓ มกราคม ร.ศ. ๑๑๒ ของพระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงเทววงศ์วโรปการ ทราบทุกพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เมื่อพิจารณาดูท่าทีของรัฐบาลฝรั่งเศสในเรื่องนี้ จะเห็นได้ว่ามีเรื่องเหลี่ยมแอบแฝงอยู่อย่างเห็นได้ชัด กล่าวคือ ถ้าฝรั่งเศสยินยอมให้ฝ่ายไทยตั้งข่าวต่างประเทศเป็นผู้พิพากษาในศาลดังกล่าวแล้ว ถ้าหากดำเนินการพิจารณาด้วยความยุติธรรม พระยอคเมืองขวางย่อมจะต้องพ้นผิดและฝรั่งเศสก็จะทักท้วงไม่ได้ เพราะรัฐบาลต่าง ๆ ในบรรดาประเทศในยุโรปและเมริกาที่จะต้องดำเนินวิธีการฝรั่งเศสได้ และมติมหาชนทั่วโลกอาจประณามฝรั่งเศส แต่ถ้าให้รัฐบาลไทยตั้งศาลรับสั่งพิเศษซึ่งประกอบด้วยผู้พิพากษาที่เป็นคนไทย ถึงแม้ว่าศาลจะพิพากษาให้พระยอคเมืองขวางพ้นผิดในคดี ฝรั่งเศสสามารถทักท้วงได้ และฝรั่งเศสก็สามารถตั้งศาลผสมอนั่งประกอบด้วยตุลาการฝ่ายฝรั่งเศสและฝ่ายไทยร่วมกันพิจารณาคดีใหม่เพื่อให้เป็นไปตามความต้องการของรัฐบาลฝรั่งเศส ดังเราได้เห็นบทบาทของฝรั่งเศสเกี่ยวกับเรื่องนี้ต่อไป

ในที่สุดพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงพระราชนิพัทธ์เห็นว่า เมื่อจำเป็นจะต้องใช้ผู้พิพากษาไทยแน่แล้ว ก็ควรจะให้พระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงพิชิตปรีชากรเป็นอธิบดีผู้พิพากษาในคดีความพระยอคเมืองขวางในครองนี้ เพราะทรงรอบรู้ในเรื่องคดีความและกฎหมายดีกว่าผู้ใดในขณะนั้น แม้กระหั้นกรมหลวงดำรงราชานุภาพเสนอบทีกระหวงมหาดไทยก็ทรงเห็นด้วย^{๗๓} แต่ปรากฏว่าในครองแรกที่มีการทบทามให้ทรงรับหน้าที่ พระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงพิชิตปรีชากรทรงปฏิเสธ เพราะทรงเกรงว่าจะนำความเดือดร้อนและเสียหายมาถึงราชการของบ้านเมืองได้ ทรงอ้างเหตุผลว่า พระองค์เองก็ทรงเป็นเหมือนพวกเดียวกันกับพระยอคเมืองขวาง และพระองค์เองก็ทรงเป็นที่เชี่ยวชาญด้านนี้ของพวกฝรั่งเศสอยู่แล้ว^{๗๔} เกรงว่าการตัดสินของพระองค์ครองน้ำจะถูกฝรั่งเศสกล่าวหาในภายหลัง ได้ว่าทรงเป็นพวกพระยอคเมืองขวาง และการทำท่องสีเออร์ปาวีมได้ขัดขวางในการที่จะแต่งตั้งพระองค์ให้ทรงเป็นอธิบดีผู้พิพากษาในการพิจารณาคดีความครองนนี้ ก็อาจจะเป็นเพราะมองสีเออร์ปาวีแลเห็นช่องทางที่จะหาโอกาสเอาเปรียบไทยต่อไปได้ กล่าวคือถ้าคำพิพากษาของพระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงพิชิตปรีชากรทำให้พระยอคเมืองขวางได้เปรียบ ฝรั่งเศสก็จะอ้างว่าพระกรรมหลวงพิชิตปรีชากรทรงเคยกระทำการคล้ายกันกับพระยอคมาแล้วจึงเห็นใจกัน แต่ถ้าทรงพิพากษาว่าพระยอคเมืองขวางมีความผิดจริง ผู้ที่ร่วมกระ

-
๓๓. เอกสารเดียวกัน หนังสือลงวันที่ ๗ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๑๒ ของพระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงเทวงเววงศ์-วโรปการ วีไปปุลกรรมหมื่นสมกิมรพันธ์ ราชเลขาธุการในพระองค์รัชกาลที่ ๕
 ๓๔. เอกสารเดียวกัน หนังสือลงวันที่ ๒๗ มกราคม ร.ศ. ๑๑๒ ของพระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงพิชิตปรีชากร ทรงมีไปกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ทำการทางหมวดภาษาโดยบังคับบัญชาของพระเจ้าอังยาเธอร์มหมนีประจักษ์ศิลปาคมก็จะได้รับความเดือดร้อนมากกว่าผู้อื่นใด สรุปแล้วทรงเห็นว่าพระองค์ทรงมีความต้องการเรื่องเดียวกันกับจำเลย นั่นก็คือคิดที่ทำร้ายคนของฝ่ายเศศ จึงไม่สมควรจะมาเป็นผู้พิพากษาในคดีพระยอดเมืองขวาง แต่แล้วในที่สุดเมื่อไม่สามารถจะหาไครมาแทนได้ กรมหลวงพิชิตปรีชากรจึงต้องทรงยอมรับเป็นอธิบดีผู้พิพากษาศาสตราจารบัสสั่งพิเศษตามพระราชบัญญัติประทรงคุณพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช

คงผู้พิพากษาในศาลรับสั่งพิเศษครองประกอบด้วย พระเจ้าอังยาเธอร์มหลงพิชิต-ปรีชากรเป็นอธิบดีผู้พิพากษา พระยาสุธรรมราชนเดโชชัย พระยาอภัยรรถฤทธิ์ พระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ พระยาธรรมาสารนิติ พระยาธรรมาสารเนติ พระยาถุทธิรงค์รัตน์เฉท เป็นผู้พิพากษาโดยมีหลวงรัตนาภรณ์ปักเป็นจ่าว่าศาลฯ ผู้พึงความผ่านฝ่ายเศศได้แก่เมืองสีเออร์ดุโคสฯ ในการพิพากษาคดีพระยอดเมืองขวางของศาลาจารบัสสั่งพิเศษในครองทางผ่ายไทยได้วางหลักเกณฑ์ในการพิจารณาไว้ดังนี้ ประการแรก ถ้าผู้แทนของรัฐบาลฝ่ายเศศกล่าวโทษให้ก็ตามที่อยู่ในบังคับสยามว่าได้มีส่วนร่วมในเหตุการณ์ทุจริตเชิงคำ จะต้องนำตัวมาพิจารณา ณ ศาลรับสั่งทั้งสั่น ประการที่สอง ถ้าผู้แทนรัฐบาลฝ่ายเศศเห็นสมควรนำให้คุณหนังที่เป็นพยานมายังศาล เพื่อประกอบการพิจารณาความ จะได้รับการพิจารณาด้วย ประการที่สาม ผู้แทนรัฐบาลฝ่ายเศศจะได้รับอนุญาตให้ช่วยในการชี้ประเด็น แล้วจะได้เสนอต่อศาลพิจารณาคำถามหรือความเห็นได้ฯ อนันเป็นข้อเท็จจริง ประการที่สี่ ผู้แทนผ่ายไทยมีสิทธิในการช่วยชี้ประเด็น แล้วกระทำการเพื่อนอนอย่างเช่นผู้แทนฝ่ายเศศ ประการที่ห้า ศาลจะได้ชี้ประเด็นโดยเบ็ดเตล็ด และประการสุดท้าย ผู้ต้องหาทุกคนจะได้รับอนุญาตให้แต่งหน้ายชี้ว่าความໄດ້

ในศาลรับสั่งพิเศษทั้งพระกรุณ้าโปรดเกล้าฯ ทรงบันมาเพื่อชี้ประเด็นความประยอดเมืองขวางในครอง พ.ร.บ. ประการจัดตั้งศาลรับสั่งพิเศษ ลงวันที่ ๙ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๖๒ ได้ทรงพระกรุณ้าโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้หลวงสุนทรโภคชา กับ นายหัสบำรุง หุ้มแพร เป็นทนาย

๑๕. กองจากหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปกร เอกสารรัชกาลที่ ๕ ฝ. ๓๐/๖ หมายเลข ๒/๐๓ บี๊ก ๔ คำพิพากษาแห้งของกรมหลวงพิชิตปรีชากร ในคดีเรื่องพระยอดเมืองขวาง
๑๖. กองจากหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปกร เอกสารรัชกาลที่ ๕ ฝ. ๓๐/๖ หมายเลข ๒/๐๓ บี๊ก ๑ หนังสือลงวันที่ ๒๒ มกราคม ร.ศ. ๑๖๒ ของพระเจ้าอังยาเธอร์มหลงเทววงศ์วโรปการ มีไปทูลกรมหมื่นสมนติ้อมรพันธ์ ราชเลขาานุกราในพระองค์พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช
๑๗. เอกสารเดียวกัน หนังสือลงวันที่ ๒๓ มกราคม ร.ศ. ๑๖๒ จากราชกรมหลวงเทววงศ์วโรปการทรงมีไปถึงมองสีเออร์ปาว คงสุลเยนราฝรั่งเศสประจำกรุงเทพฯ

แผนกนิสิตสำหรับพิจารณาคณในบังคับสยาม ผู้ดูแลหัวเรื่องทำบันทึกรายแก่นในบังคับฝ่ายฝรั่งเศส
ที่แก่งเจกเมืองวันที่ ๓ มิถุนายน ร.ศ. ๑๙๒๘ ด้วยนายนหลวงสุนทรโกษา กับ นายหั้นนำเรอ
ชูว์แพร จึงได้ยื่นแจ้งความต่อศาลรับฟังพิเศษ ณ วันที่ ๑๙ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๙๒๘ ตามที่
บุคคลทางสองได้รับมอบหมาย

ในคำแจ้งความขึ้นต่อศาลได้ระบุว่า พระยอดเมืองขวาง ข้าหลวงเมืองคำเกิด คำมวน
ได้กระทำการร้ายที่แก่งเจกเมืองวันที่ ๓ มิถุนายน ร.ศ. ๑๙๒๘ กล่าวคือ ในประการแรก ได้จงใจ
และตั้งใจที่จะฆ่าไว้ก่อน ได้มีเอօงหรือสั่งให้คนอื่นฆ่า นายทหารฝรั่งเศสมีอ้วว่า มองสิเออร์
โกรสกุแรงตาย ประการที่สอง ได้จงใจและตั้งใจที่จะฆ่าไว้ก่อนแล้ว ได้มีเอօงหรือสั่งให้คน
อื่นฆ่า พลทหารภูวนท์กำหนดรู้แน่ไม่ได้ ประมาณอยู่ในระหว่าง ๑๖ กับ ๒๔ คน ซึ่งเป็น
พลทหารแต่ส่วนหนึ่งในกองทหารที่มองสิเออร์โกรสกุแรงได้บังคับบัญชา ประการที่สาม ได้
จงใจทำเอօงหรือสั่งให้คนอื่นกระทำการบันทึกเจ็บสาหัสแก่บุญจันล่ามเบมร กับ งุเยน วัน คัน
ทหารภูวนนน ประการที่สี่ ได้ปล้นหรือสั่งให้คนอื่นปล้นเอาเครื่องศรัตวุฒและกระสุนดินดำ
กับทางลงของเครื่องใช้สำหรับตัวของมองสิเออร์โกรสกุแรงและของล่ามเบมรชื่อบุญจัน กับเงิน ๙๙
เหรียญ ๕๕๐๙๙ ในที่ของลามนดวย และประการสุดท้าย ได้จงใจแกลงหงไฟหรือสั่งให้เผาไฟ
เผาเรือนโรงชั่งมองสิเออร์โกรสกุแรงและพลทหารของเขากอนยุ่นให้มะเสีย การกระทำดังกล่าว
ย่อมอาจก่อให้เกิดสังคมความหวังกรุงสยามกับกรุงฝรั่งเศสได้^{๑๙}

ในตอนท้ายของคำแจ้งความต่อศาลได้ข้อให้ศาลมิจารณาข้อหาระพระยอดเมืองขวาง และ
เมื่อได้ฟังนั่นว่ามีความผิดในข้อใด ขอให้ศาลมตติสินลงโทษคงต้น คือ สำหรับโทษในสาม
ประการแรก เป็นการกระทำการร้ายต่อตัวบุคคล ในมาตรา ๑๐ ลักษณะโทษแปดสถานที่ ๑ ในอาญา
หลวง ผู้กระทำการดังกล่าวจะต้องถูกลงโทษ ๔ สถาน คือจะต้องถูกม้าให้ตายตกไปตามกันสถาน
หนึ่ง ตัดเท้าแล้วประจานสถานหนึ่ง โดยด้วยลวดหนังไม้หวาย ๕๐ ที่สถานหนึ่ง ให้จำไว้แล้ว
เอารัวไปตะพุ่นหมาดีสถานหนึ่ง ให้ปรับใหม่สี่เท่าแล้วเอารัวลงเป็นไฟร์สถานหนึ่ง ให้ปรับ
ใหม่สามเท่าสถานหนึ่ง ให้ปรับใหม่สองเท่าสถานหนึ่ง และให้ปรับใหม่โดยปกติสถานหนึ่ง
ซึ่งโทษที่แปดสถานนี้จะได้รับสถานใดเป็นหนาทของศาลที่จะพิจารณา โทษในประการที่

๑๙. เอกสารเดียวกัน คำร้องของนายฝ่ายไทยต่อศาลรับฟังพิเศษในคดีพระยอดเมืองขวาง วันที่ ๑๙ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๙๒๘
๒๐. ที่เดียวกัน

ว่าด้วยบลันน์ มาตรา ๑๐๙ ให้ลงโทษด้วยลวนหั่ง และสักรอยสักปะรำจานไว้ที่หน้าอก รวมทั้งปรับไม่ตามบทพะรอยด้วยการ ส่วนโภชในประการที่ ๕ ว่าด้วยการทั้งไฟฟันน์ มี พ.ร.บ. ในรัชกาลที่ ๕ ได้ประกาศว่า ความผิดทั้งไฟฟันน์ให้ลงโทษถึงตายได้^{๒๐}

การพิจารณาคดีพระยอดเมืองขวางในครั้งศาลอุบัติสั่งพิเศษได้ทำการสืบพยานได้ความว่า พระยอดเมืองขวาง มีตำแหน่งเป็นผู้ว่าราชการจังหวัดคำเกิด คำม่วน ซึ่งเป็นที่ใกล้พรหมแดนฝรั่งเศスマาก ปีแล้ว ในวันที่ ๒๘ เมษายน พ.ศ. ๒๔๗๖ (ร.ศ. ๑๑๒) นายทหารฝรั่งเศสผู้หนึ่งมีนามว่า ลูช ได้นำทหารญวนกองของมาล้อมค่ายซึ่งจำเลยทำไว้ แล้วได้จับตัวจำเลยกับเจ้าพนักงานรองฯ และคนอื่นๆ ในบังคับบัญชาจำเลยไป และได้รับอาวุธและสิ่งของของจำเลยและพวกไปสั่น ในขณะนั้นจำเลยได้ต่อสู้หรือตัดหัวงประการใด เพราะฉะนั้นเมื่อนั้นว่าจะเข้าใจว่ารัฐบาลสยามและรัฐบาลฝรั่งเศสยังไม่ตรุกตอกันเป็นอนันต์ จำเลยจึงส่งจดหมายฉบับหนึ่งแก่นายลูช (ลงวันที่ ๒๕ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๑๒)^{๒๑} เเล้วเรื่องเจ้าพนักงานฝรั่งเศสทำการรุนแรงต่างๆ และขอมอบหมายภาระการปกครองบ้านเมืองແถนนแก่นายลูช (โดยจำเลยเข้าใจว่าภาระที่นายลูชกระทำไปนั้น นายลูชได้รับคำสั่งจากรัฐบาลฝรั่งเศสทางสน.) จนกว่าจำเลยจะได้รับคำสั่งจากฝรั่งเศส หรือรัฐบาลฝรั่งเศสและรัฐบาลสยามจะได้ตกลงกันประการใด เมื่อนายลูชได้รับคำบอกกล่าวจากจำเลยแล้วก็ได้จำเลยและคนใต้บังคับบัญชาออกไปเสีย แต่จำเลยไม่ยอมทำตาม โดยอ้างเหตุผลว่าจำเลยจะออกจากเขตซึ่งรัฐบาลสยามคงจำเลยเป็นผู้ปกร่องรับผิดชอบไม่ได้ เมื่อเป็นเช่นนี้ นายลูชจึงสั่งนายไกรสกุลเรงและทหารญวน ๒๐ คนให้พาจำเลยไปส่งที่ท่าอุเทน โดยกล่าวว่าราษฎรແถนนมความเกลียดชังจำเลยจึงต้องให้ควบคุมจำเลยไปเพื่อยับยั่งกันอันตราย และในขณะที่หอกคำสั่งนั้น นายลูชได้บังคับให้จำเลยและคนใต้บังคับบัญชาส่งสั่งของทมตดตัวอยู่แก่เจ้าพนักงานฝรั่งเศสต่อหน้าเข้า โดยนายลูชว่าจะให้อาไปร่วมกับของที่เขารับไปจากจำเลยคราวแรก เมื่อไปถึงท่าอุเทนแล้วจะคืนให้ทางฝรั่งเศส ท้องที่หอกคำสั่งนี้เพื่อจะบังกับมิให้พวกจำเลยต้องมาร้องกล่าวโทษทหารของฝรั่งเศสภายหลังว่าได้ลักของฯ พากจำเลยไป

นายไกรสกุลเรงและทหารของเข้าได้คุณจำเลยออกเดินทางจากคำม่วนเมื่อวันที่ ๒๖ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๑๒ เมื่อเดินทางไปได้สองสามวันก็ถึงหน้าหลักหิน (Na Lak Hin) ซึ่งเป็นที่

๒๐. ที่เดียวกัน

๒๑. เอกสารเดียวกัน หนังสือ (สำเนา) ที่ ๑๔๙/๒๐๐๔๑ ลงวันที่ ๑๒ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๑๒ จากพระเจ้าห้องยาเธอกรมหลวงเทววงศิริโรบกการ ทรงมีไปถึงมองสีเออร์ ปาร์ กงสุลเยเนราลฝรั่งเศสประจำกรุงเทพฯ

แห่งหนึ่งระหว่างท่าอุเทนและคำม่วน จกน ไปนายกรสกูเรงได้ออกเดินหน้าไปก่อน สั่งให้ จำเลยและพวคตามไปภาຍหลัง แต่จำเลยกับพวคได้พากันไปในที่นั้นแห่งหนึ่งเป็นของมีมาแต่เดิม และได้มีคนไปรายงานแก่นายกรสกูเรงว่า จำเลยจะต่อสู้และกำลังให้คนหาไม่มาตงคาย ต่อจาก นั้นมาอีก ๒ วัน นายกรสกูเรงพร้อมด้วยล่าม ๑ คนและทหาร ๑๐ คนได้พากันมา ณ ที่นั้นของ จำเลย โดยอ้างว่าจะมาเอาตัวหลวงอนุรักษ์ เจ้าพนักงานที่ ๒ ของจำเลยไปกับเขา เพราะหลวง อนุรักษ์ได้เคยทำท่วงที่ปูฝรั่งเศสและไปเที่ยวประการแก่ราชฎรที่คำม่วนว่าทหารไทยจะยกมาตี ฝรั่งเศสกลับไปเป็นแน่ หลวงอนุรักษ์ไม่ยอมไปกับฝรั่งเศส นายกรสกูเรงจึงให้ทหารจับตัวหลวง อนุรักษ์โดยใช้อำนาจธนแรง และได้นำไปขังไว้ท้องในเรือนชื่นนายกรสกูเรงและทหารพกอยู่ ตลอดเวลา จำเลยไม่ได้โตเตียงแม่เพียงเล็กน้อย จนตกเข็นจึงใช้คุนให้ไปร้องขอให้นายกรสกู- แรงปล่อยหลวงอนุรักษ์กลับมาหาจำเลย และคนของจำเลยได้บอกให้นายกรสกูเรงทราบด้วยว่า ถ้าเขาไม่ทำตามที่ขอร้องจะต้องขาดไม่ติดกันเป็นแน่แท้ นายกรสกูเรงก็หาได้ทำตามคำขอของ จำเลยไม่

ในเย็นวันเดียวกันนั้นผู้มาแจ้งแก่จำเลยว่า นายกรสกูเรงจะมาจับตัวจำเลยและพวคด้วย จำเลยเห็นว่าหลวงอนุรักษ์ถูกผู้ยื่นฝรั่งเศสรังแกมากันก็แล้ว ถ้าจำเลยขึ้นอยู่ที่นั้นต่อไปคงจะต้อง ลำบากด้วย จึงได้พาพรครพวกลงเรือไปเวียงกระเสนซึ่งอยู่ใกล้ ระยะเดินทาง ๔-๕ ชั่วโมง ขณะเดินทางไปจำเลยได้พบกับกองลำเลียง ๕๐ คนเดินทางจากท่าอุเทนจะไปหาจำเลย จำเลย จึงชวนพวกลบไปป้ายเวียงกระเสนด้วย ที่เวียงกระเสนจำเลยพบนา นายทหารไทยสองคน คือ นาย ทุยกับนายเปลกับพวคทหารไทยประมาณ ๕๐ คน นายทหารทั้งสองคนแจ้งกับจำเลยว่า หลวง วิชิตรสาสทรผู้ว่าราชการจังหวัดท่าอุเทนได้ข่าวว่าฝรั่งเศสคุกกำลังเข้ามายืดเมืองคำม่วน และจับ จำเลยกับพวคเป็นเชลย จึงส่งให้บุคคลทรงสองและพลทหาร ๕๐ คนเดินทางมาช่วยแก่จำเลย และ บังคับพวคฝรั่งเศสให้ยกกำลังถอยออกจากพระราชอาณาเขตให้เป็นผลสำเร็จ จำเลยและนายทหาร จึงเห็นพร้อมกันว่า สงทจะต้องท่านนักคือ ต้องเอาหลวงอนุรักษ์ซึ่งฝรั่งเศสยังคุมตัวไว้พร้อมด้วยสิ่ง ของที่รับไปบนคันมาให้ได้เสียก่อน ดังนั้นจำเลยจึงคุยกัน ๑๙ หรือ ๑๙ คน ซึ่งไม่ได้รวม เครื่องแบบ และมีอาวุธเพียง ๖ คนเท่านั้น ออกเดินนำทางกองทหารไปยังที่หลวงอนุรักษ์ถูกขัง อยู่ ครั้นแล้วจำเลยและนายทหารทั้งสองได้สั่งให้บุนวัช เจ้าพนักงานคนหนึ่งท่าอุเทน ไปเจรจา ขอให้นายกรสกูเรงปล่อยหลวงอนุรักษ์คันมา ส่วนจำเลยและคนอื่น ๆ ได้ไปยืนพิงเหตุการณ์อยู่ ห่างที่ ๆ หลวงอนุรักษ์ถูกขังประมาณ ๗ วัน

เมื่อจำเลยต่อไปนี้เรียกหลวงอนุรักษ์ ล่ามไดเร็งด้วยภาษาต่างประเทศ และนายไกรสกุลเรงได้เข้ามือหลวงอนุรักษ์เดินหายเข้าไปในห้อง แล้วล้ำมและทหารภูวนคนหนึ่งได้เข้นบันไดหายเข้าไปข้างในเรือนบ้าง อีกสักครู่ต่อมาก็เห็นหลวงอนุรักษ์สลดมือหลุดจากนายไกรสกุลเรง ว่องอกมาจากการเเร่อนมาร่วมกับจำเลยได้ ทันใดนั้นเสียงป่นดงบน ๑ นัด แล้วทหารไทยที่อยู่ข้างหน้าจำเลยล้มตายลง แล้วบันไดล่นจากบ้านนอก ๒-๓ นัด และคนไทยล้มตายลงอีกหลายคน เมื่อเป็นเช่นนั้น นายแปลกบันนายที่ยังร้ายงานแก่จำเลยว่าถึงเวลาที่ผ่ายไทยจะยิงตอบแล้ว และพวกเรากลุ่มด้วยความอุตสาหะของคน จำเลยกับนายทหารทรงสองจังออกคำสั่งแก่ทหารให้ระดมยิง ทหารภูวนซึ่งเข้าถูกอยู่หน้าบ้านและหลังบ้านจึงได้ยิงโต๊ดตอบໄไทยเรือยไป

ในระหว่างที่สูรบกันอยู่นั้น พยานจำเลยต่างเห็นไฟลุกขึ้นข้างหลังบ้านพัก เมื่อไฟลามไปครึ่งบ้านได้แล้ว พยานเห็นนายบุญจันว่องอกจากบ้านมาหาหลวงอนุรักษ์อ่อนวอนขอให้ไว้ชีวิต และหลวงอนุรักษ์ที่บ้องกันนายบุญจันไว้ ถึงตอนนี้การสู้รบได้สงบแล้ว และพยานได้ยินจำเลยออกคำสั่งให้คนไปเก็บศพบุนวัช ซึ่งเป็นผู้ไปเจรจาขับฝรั่งเศสต่อหน้าคันໄไทยอื่น ๆ และถูกปืนตายในที่รบ กับให้ร่วบรวมศพทหารภูวนที่ตาย และเก็บบันมา ๕ กระบอก เมื่อบันทสูนแล้วฝ่ายໄไทยตาย ๙ คน คือบุนวัชและทหารอีก ๕ คน และทหารบาดเจ็บอีก ๕ คน ผู้ได้รับบาดเจ็บด้วย ๑๗ คน คือนายไกรสกุลเรง กับทหารภูวนอีก ๑๒ คน ต่อจากนั้นจำเลยและพรรคพัวกรวมทางนายบุญจันก็กลับลงเรือไปเวียงกรະเสณยังค่ายที่ท่าไว

จากการพิจารณาคดีของศาล เพื่อพิจารณาอัยคุณของผู้ได้รับบาดเจ็บโดยเครียงกับคำพยานทั้งสองฝ่าย คือทั้งฝ่ายโจทก์และจำเลยแล้ว ศาลได้ลงมติเป็นเอกฉันท์พิพากษาให้จำเลยพ้นผิดจากข้อกล่าวหาของโจทก์ทั้ง ๕ ประการที่กล่าวมาแล้วข้างต้น ๒๒ และมีคำสั่งให้หลวงรัตนภูวนปฏิ จ่าศาลรับสั่งพิเศษ ให้ด้วยการปล่อยตัวจำเลยพ้นโทษไป ๔๕ วันตั้งแต่วันที่ ๑๗ มีนาคม ร.ศ. ๑๑๒ เป็นต้นไป

การพิพากษาตัดสินยกโทษพระยอดเมืองขวางในครั้นนี้จะเป็นเรื่องที่ลับากใจอยู่ไม่น้อย สำหรับคดีพิพากษาศาลมีรับสั่งพิเศษ ดังที่กรมหลวงพิชิตปรีชากรได้ทรงแสดงความวิตกไว้แต่เบื้องแรกแล้วว่าฝรั่งเศษยอมจะไม่ยอมรับการตัดสินในครั้นนี้เป็นแน่นอน หนังสือพิมพ์ Bangkok Times ได้พิมพ์รายงานข่าวจากสำนักข่าวรอยเตอร์ ซึ่งออกข่าวที่กรุงลอนדון เมื่อวันที่ ๑๐ มีนาคม ร.ศ. ๑๑๒ ว่า รัฐบาลฝรั่งเศสได้ยาถังหนังสือสัญญาที่ฝรั่งเศสทำกับໄไทยนนั้นต้องมีศาลา

๒๒. กองจกหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ ๒ พ. ๓๐.๕/๖ หมายเลข ๘/๑๑ บก. ๔ คำพิพากษาแห้งของกรมหลวงพิชิตปรีชากร ในคดีเรื่องพระยอดเมืองขวาง (มีรายละเอียดอยู่ในเอกสารฉบับนี้ซึ่งผู้สนใจจะอ่านได้)

อุทธรณ์ตราชกฯ จึงได้รับพระราชบรมเดชเมืองขวางที่เพิ่งชำระเสร็จไปไม่นาน ก็อีกชนหนึ่ง และในระหว่างนั้น ผู้รัฐศาสตร์ต้องยิดเยามองจันทร์ไว้ก่อน^{๒๓}

ในที่สุดการคาดคะเนของฝ่ายไทยและกระแสรงข่าวจากสำนักข่าวรอยเตอร์เมื่อวันที่ ๒๐ มีนาคม ร.ศ. ๑๙๒ ถือเป็นความจริง เมื่อสถานกงสุลฝรั่งเศสได้มหันต์สมาราหารอกบกระหารทั่งประเทศไทยเกี่ยวกับเรื่องการจัดตั้งศาลสมบันพิจารณาคดีพระยอดเมืองขวางใหม่อีก และให้ฝ่ายไทยตั้งคุ้มครอง ๒ นาย ร่วมกับตุลาการของฝรั่งเศส^{๒๔} โดยรัฐบาลฝรั่งเศสตั้งให้มองสีเออร์มอน-โกร์ด อดีตศาลอุทธรณ์เมืองيانอยเป็นอดีตผู้พิพากษาศาลมสม ม่องสีเออร์คามัตต์ ที่ปรึกษาศาล อุทธรณ์เมืองโซร์ง่อน และมองสีเออร์ฟูย์นอล ทนายของฝรั่งเศสที่เมืองสมอตต์ เป็นผู้พิพากษาร่วม ๒ นาย สำหรับทนายแผ่นดินของฝรั่งเศสได้แก่มองสีเออร์ดูร์เวล ทนายของฝรั่งเศส ที่ประจำอยู่เมืองโซร์ง่อน^{๒๕}

กระบวนการต่างประเทศไทยมีความรู้สึกหนักใจอยู่ไม่น้อยในการเลือกเพื่อนตัวผู้พิพากษา ที่จะเป็นผู้พิจารณาคดีร่วมกับผู้พิพากษาของฝรั่งเศส ในที่สุด กรมหลวงเทวงศ์วโรปการ เสนอบตี กระบวนการต่างประเทศ ถือทรงมีหนังสือแจ้งไปยังสถานกงสุลฝรั่งเศสว่ารัฐบาลไทยได้แต่งตั้งให้พระยามหาอัมมาตยาธิบดี และพระเกurmศุขการย์ เป็นผู้พิพากษาฝ่ายไทย ๒ นายร่วมในศาลสม^{๒๖} การที่ฝรั่งเศสมีผู้พิพากษาถึง ๓ คนในศาล และอดีตผู้พิพากษาองก์เบ็นชาวดรั่งเศสด้วย แต่ฝ่ายไทยกลับมีผู้พิพากษาร่วมอยู่ด้วยเพียง ๒ คนเท่านั้น แสดงถึงการใช้อำนาจและการเรอัดเอาเปรียบ ของฝรั่งเศสอย่างเห็นได้ชัด จนถึงกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชนิรันดร์ ประสารบสจ្រ

แล้วไม่เห็นเลยว่าจะจบลงเพียงใด กว่าจะได้ตัดหัวพระยอด ลงสัยว่าพระราชนิรันดร์ได้ จึงมีแต่ฝรั่งเศสเป็นอดีต เราเป็นแต่ลูกขุนพลอยพยัก ๒ คน ผลันจะเป็นอย่างไร พระเกurmนั้นเข้ายังไน วิตกอยู่แต่พระยามหาอัมมาตย์เต็มที่ กลัวจะผุบผัน

-
๒๓. กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลป์การ เอกสารรัชกาลที่ ๕ ฝ. ๗๐.๕/๒ หมายเลข ๙/๓๓ บีก ๑ ข่าว โทรเลขจากสำนักงานข่าวรอยเตอร์ ที่พิมพ์ในหนังสือพิมพ์ Bangkok Times
 ๒๔. เอกสารเดียวกัน หนังสือลงวันที่ ๒ เมษายน ร.ศ. ๑๙๓ ของกรมหลวงเทวงศ์วโรปการทรงมีไปทูล กรมหมื่นสมกิมรพันธ์
 ๒๕. เอกสารเดียวกัน คำแปลโทรเลขที่ ๑๕/๑๑๖ ลงวันที่ ๑ เมษายน ร.ศ. ๑๙๓ จากพระองค์เจ้าสวัสดิ์โสภณ สถานทูตไทย ณ กรุงปารีส ทราบทุกกรมหลวงเทวงศ์วโรปการ
 ๒๖. เอกสารเดียวกัน หนังสือ (สำเนา) ที่ ๑/๒๗๒ ลงวันที่ ๖ เมษายน ร.ศ. ๑๙๓ จากรัฐมนตรีว่าการ ถึง ม. โยเชพ บีเลงสก์ อุปทูสถานกงสุลฝรั่งเศสประจำกรุงเทพฯ

ไม่ทันเข้าใจว่าจะไรแล้วเสียแล้ว และหมุนนิ้วหายไป นิ้กหน้าครอี้ก์ไม่ออก
มีแต่เจ้าขาว^{๒๗} ก็จะขึ้นชื่อว่าเป็นเจ้าไป ไหนๆ จะให้ผิดให้ได้แล้วก็ตามเดิม^{๒๘}

เมื่อพิจารณาดูจากพระราชบัญญัติและสิ่งของพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลฯ เจ้าอยู่หัวแล้ว
จะเห็นได้ว่า การเตรียมการต่อสู้คือการเมืองที่สำคัญของฝ่ายไทยคงน้อมถืออุดมการณ์ท่อนรัฐแท่น
เต็มที่ นับตั้งแต่จำนวนผู้พากษาในศาลสมกันอยกว่าฝรั่งเศส ไปจนกระทั่งความไม่พร้อมของ
ผู้พากษาฝ่ายไทย แต่ถึงอย่างไรก็ต้องสู้กันไปเท่าที่ โอกาสจะอำนวยให้ สำหรับหน่วยความที่จะ
ว่าความให้กับพระยอุดนนเป็นข่าวต่างประเทศทั้ง ๒ คน คือ มองสีเออร์เตเลก์ กับ มองสีเออร์
ดูวัล ชาวฝรั่งเศสทั้งคู่

การพิจารณาคดีในศาลสมควรจะ อุดมคุณสมบัติโดยอุดหนาสั่งให้เบ็ดเสร็จชาระคดีความ
เรื่องแก่เจกอกันทั้งหมดของราชทูตฝรั่งเศส ในวันจันทร์ที่ ๔ มิถุนายน ร.ศ. ๑๓๙^{๒๙} แต่ก่อน
ที่จะเบ็ดการพิจารณาคดีพระยอดเมืองขวางกันคงน้อมเรื่องยุ่งยากหลายประการ กล่าวคือ ประ-
การแรก ทางฝ่ายฝรั่งเศสเสนอว่า ถ้าศาลสมยืนยันเห็นด้วยกับคำตัดสินของศาลรับสั่งพิเศษที่ตัดสิน
ให้พระยอดเมืองขวางพ้นผิด ก็ให้ปล่อยผู้ต้องหาไปทันที แต่ศาลมีอ่านคำตัดสินแล้ว แต่ถ้าศาลมี
คำสั่งไว้จัดตั้งกองโทกส์สมควรจะให้อเคาต์ไว้ในเรือฝรั่งเศส โดยให้สูบงคบการเรือรับ
ฝรั่งเศสควบคุมตัวจำเลยไว้พลากรก่อน จนกว่ารัฐบาลไทยและฝรั่งเศสจะได้ตกลงกันว่าจะสั่งพระยอด
เมืองขวางไปจำคุกไว้ในที่ใด ในประเทศไทยหรือฝรั่งเศส^{๓๐} เรื่องนี้ไทยคงจะยอมให้พระยอด
ถูกบังคุกนอกประเทศไทยไม่ได้แน่นอน อีกประการหนึ่ง ทางฝ่ายฝรั่งเศสเรียกขอหนังสือหลวง
วิชิตสรศาสตร์ที่มีใบสั่งพระยอดเมืองขวางก่อนจะเกิดกรณีแห่งเจกเพื่อไปประกอบการพิจารณาคดี
ด้วย เพื่อจะหาหลักฐานมัดตัวพระยอดเมืองขวางเกยิกันเรื่องสั่งให้มองสีเออร์ โกรสก์แรงและ
หารบุวนตาย จนกระทั่งพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลฯ เจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชบัญญัติและสั่งว่า

๒๗. ผู้เขียนยังค้นไม่พบหลักฐานว่า “เจ้าขาว” ในที่นี้ ร.ศ. ๔ ทรงหมายความดึงพระญาติพระองค์ไก
๒๘. กองขคหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ ๕ ฝ. ๓๐.๕/๖ หมายเลข ๖/๑๓ บี๊ก ๑ ลาย
พระราชหัตถเลขา พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลฯ เจ้าอยู่หัว ชื่นทรงไว้ในหนังสือ ลงวันที่ ๒ เมษายน
ร.ศ. ๑๓๙ ของกรมทดลองเทววงศิริโรปการ ซึ่งมีไปทูลกรมที่นั่นสมมติยอมรับนั้น
๒๙. กองขคหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ ๕ ฝ. ๓๐.๕/๑ หมายเลข ๖/๑๓ บี๊ก ๒ หมาย
คำสั่งของศาลสมที่กรุงเทพฯ ลงวันที่ ๓๑ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๓๙
๓๐. เอกสารเดียวกัน หนังสือลงวันที่ ๘ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๓๙ จากมองสีเออร์โยเชฟ บีเลงสะกี มีไปกราบ
ทูลกรมหลวงเทววงศิริโรปการ

การที่ขอนนังสือหลวงวิชิตนี้แปลว่าจะคุ้ยเรื่องสั่งให้น่า แต่ก็มีทางแก้อยู่แล้ว
 เพราะในคำสั่งทหารว่า ถ้าฝรั่งเศสยิงก็ให้น่าเสีย เป็นการต่อรองกัน จะเป็นก็ต่
 หลวงวิชิตจะใช้สำนวนไม่ดีๆบ่อยครั้งการใด เกรงว่าจะคิดเพาไว้เสียให้หมด อาย
 ให้มันกลับสู้ต่อไป มากกว่าที่คิดเห็นกันว่าฝรั่งเศสจะมาสำคัญ ยุติธรรมขอให้
 ระวังตามกำลังเด็ด^{๓๑}

กล่าวโดยสรุปจากพระราชกระแสสั่งตอนนี้จะเห็นได้ว่า ฝรั่งเศสจะห้องหาทางทำให้
 พระยอดเป็นผู้กระทำผิดให้จังใจได้ โดยไม่ต้องคำนึงถึงความยุติธรรม ฝ่ายไทยจะต้องต่อสู้กันไปตาม
 กำลังเท่าที่จะทำได้ มเรื่องน้ำขบขันอยู่บ้างเกี่ยวกับการวางแผนสู้ศึกความให้กับพระยอดเมืองบาง
 ของฝ่ายไทย กล่าวคือ ก่อนหน้านี้จะตัดสินคดีทนายความของพระยอดได้มาบอกกับมิสเตอร์โรลัง
 ย์คัมินส์ ทปรึกษากำ đốcท่องต่างประเทศไทยว่า ทรงพระยอดเมืองบางไม่มีศดแหน ศาลมีคุณ
 ต้องปล่อยตัวให้พ้นโทษในที่สุด ทางฝ่ายไทย อันมีกรรมหลงหลวงวงศ์โรปภาร กับ มร. โรลัง
 ย์คัมินส์ ได้ตกลงกันว่า จะตัดสินบนทนายของพระยอดโดยไม่ให้ทนายรู้ตัวว่านั่นสินบน กล่าวคือ
 ถ้าทนายของพระยอดคิดสู้ศึกความไม่ได้ตลอดจนพ้นโทษโดยไม่ต้องรับโทษแล้ว พวกคนไทยที่เป็น^{๔๔}
 เพื่อนฝูงของพระยอดจะทำข้อกฎหมายให้มากกว่าค่าธรรมเนียมที่เรียกร้องมา เพื่อทนายความของ
 พระยอดจะได้มีความพากเพียรอุตสาหะยิ่งขึ้น^{๓๒} แต่แล้วในที่สุดพระยอดแพ้คดี ทนายฝรั่งเศสก
 เลยอดได้สินบนก้อนนั้นไป

ในคำพ้องกล่าวหาพระยอดเมืองบาง ซึ่งมองสีเออร์รอยช ดูเรล ผู้กระทำการต่างทนาย
 แผ่นดินฝรั่งเศส ยืนต่อศาลผิดความอุบัติ ๒๗ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๑๓ นนได้ระบุว่า พระยอดเมือง
 บาง อายุประมาณ ๔๐ ปี เป็นบุนนาคไทย เดิมเป็นข้าหลวง ณ เมืองคำม่วน คำเกิด เกิดที่
 เมืองนครสวรรค์ ในประเทศไทย ตั้งบ้านเรือนอยู่ในกรุงเทพฯ ได้กระทำการร้ายแรงคงต่อไป
 นคือ ประการแรก เป็นผู้ได้กระทำการโดยพลการตันเอง รู้เห็นเป็นใจสมรู้ร่วมคิดกระทำการร้าย
 ม่องสีเออร์ โกรสกุแรง นายทหารฝรั่งเศสประจำเมืองวินท์ประเทศไทยภูวนถงแก่ชีวต ณ ตำบลแก่งเจก
 แขวงเมืองท่าอุเทน เมื่อวันที่ ๕ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๒ ประการที่สอง เป็นผู้ได้กระทำการ
 โดยพลการตันเอง รู้เห็นเป็นใจสมรู้ร่วมคิดกระทำการบันตรายแก่พวกภูวนถงแก่ชีวตหลาย

- ๓๑. กองจากหมายเหตุแห่งราชบัตร กรมศิลปการ เอกสารวัชภากลที่ ๕ ผ. ๓๐.๘/๑ หมายเดช ๒/๑๓ นํก ๑ ลาย
 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระปุฒาจารึกนภัสส์เจ้าอยู่หัว ลงวันที่ ๒๙ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๑๓
- ๓๒. กองจากหมายเหตุแห่งราชบัตร กรมศิลปการ เอกสารวัชภากลที่ ๕ ผ. ๓๐.๘/๑ หนังสือลงวันที่ ๒๕ พฤษภาคม
 ร.ศ. ๑๑๓ จากรัฐมนตรี กระทรวงศึกษาธิการ ทรงมีไปทูลกรณีสมมติยอมรับพันธ

คน รวมทั้งห้ามตรวจแก่กล้ามเนื้อมรขอยู่จนกว่า ประการที่สาม เป็นผู้ได้กระทำการโดยผลการตนเอง รู้เห็นเป็นใจสมควรคิดกลับก็อ้างถึงของที่ได้กับเสือผ้า เครื่องศัลศตราสุนัขและกระสนุดินดำลายสี ทำให้ของนั้นเสียไป รวมทั้งสิ่งของของฯ เป็นวัน คืน หรือภูวนิวัติ ประการที่สี่ พระยอดเมืองขวางออกคำสั่งให้พรรคพากของตนแก่ลั่นเเพรือนพกทอยู่อาศัยของมองสิเออร์ โกรสกุ้ยรังได้รับความเสียหาย^{๓๓} รวมทั้งหมดเป็น ๔ ข้อหาด้วยกัน

เมื่อถึงเวลาเป็นการพิจารณาคดีความพระยอดเมืองขวางในวันที่ ๔ มิถุนายน ร.ศ. ๑๗๓ ยกเย็นหลวงจำนวนตีสูการล่ามฝ่ายไทยในศาลาล้วนสักห่วงโดยพระยอดเมืองขวางมาก จึงขอร้องให้พระยาราชวราณกุล ข้าราชการกระทรวงมหาดไทยขณะนั้น แนะนำช่องทางแก่พระยอดเมืองขวางด้วย พระยาราชวราณกุลพำนักที่ปีรีชาตกับพระยามหาอมาตยาธิบดีและกรมหลวงเทวงศ์-วโรปการเป็นการส่วนตัว กททราบว่าเรื่องที่พระยอดเมืองขวางรู้สึกอุดอตใจก่อ เมื่อครั้งสร้างรับสั่งพิเศษพิจารณาความพระยอดดัน ต้นฉบับหนังสือของพระยอด ลงวันที่ ๒๕ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๗๒ มาถึงที่พักบ้านผาเมืองยังไม่ถึงแก่เจ้า พระยอดได้มีหนังสือลงร้อยโภประจำเมืองท่าอุเทน บอกเหตุเรื่องฝรั่งเศสพาตัวพระยอดมา และได้ขอทหารร่วมเครื่องศัลศราชนไปต่อสู้กับฝรั่งเศสให้เต็มกำลัง หนังสือฉบับนี้แก่ก่อนไม่มีในศาลา บัดนทนายความฝรั่งเศสได้มานั้นสืบฉบับนั้นมาอย่างเป็นพยาน ทนายความพระยอดก็กล่าว เวลาันฝรั่งเศสไม่ได้คุมตัวพระยอดแล้ว พระยอดไปพกอยู่ต่างหาก พระยอดจะหนีหรือไปไหนก็ไปได้ เพราะฉะนั้นพระยอดมานานจึงจะเรียกร้องขอทหารมาช่วยก็ได้ พระยอดไม่เข้าใจ คิดว่าตนเองจะต้องผิดแน่ เพราะการที่พระยอดมีหนังสือไปเรียกทหารมากเกินไปก็คงใจต่อสู้ฝรั่งเศสอนุญาตแล้ว ทำให้พระยอดครุ่นสักหัวนั้นเกรงอยู่ไม่น้อยว่าจะสูญความไม่ชนะ^{๓๔}

ต่อมาในวันที่ ๖ มิถุนายน ร.ศ. ๑๗๓ ทนายฝรั่งเศสได้กล่าวและลงท่อศาลมีใจความสรุปได้ว่า พระยอดได้ยอมอกลงเขียนหนังสือลงวันที่ ๒๕ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๗๒^{๓๕} มอบเมืองคำกิด

๓๓. กองจดหมายเหตุแห่งชาติกรรมคิลปาก เอกสารรัชกาลที่ ๕ ผ. ๓๐.๕/๑ หมายเหตุ ๖/๑๙ บีก ๖ คำพ้องหารายละเอียดของข่าว ในศาลมติ (คำแปลเลขที่ ๓๐๐๗)
๓๔. เอกสารเดียวกัน รายงานสำระความพระยอดในศาลมติ (คำแปลเลขที่ ๓๐๐๗)
๓๕. จากรายการทูลกระหม่อมหัวเราะ คำพ้องหารายละเอียดของข่าว ในศาลมติ (คำแปลเลขที่ ๓๐๐๗)
๓๖. เห็นได้ว่าหากท่านได้รับความไม่สงบในวันที่ ๕ มิถุนายน ร.ศ. ๑๗๓ ซึ่งเป็นวันที่ ๑๗ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๗๒ ของกรมหลวงเทวงศ์โรปการ ซึ่งทรงมีปีดึง ม. ปารี เพาะทันนั้น นับว่าพระยอดถึงจกหมายให้ นายลูกช้าง ลงวันที่ ๒๕ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๗๒

คำม่วน ซึ่งพระยอดถือว่าเป็นพระราชอาณาไปต่อไปให้แก่กองสีเออร์ โกรสกุเรงไว้ก่อนจนกว่า
รัฐบาลทรงสองฝ่ายจะเจรจาตกลงกัน ดังนั้นมองสีเออร์ โกรสกุเรงจึงคุมทหารพาตัวพระยอดจะเข้า
มาถึงเมืองท่าอุเทน เพื่อจะมิให้มณตรายอย่างหนงอย่างได้แก่พระยอดและพระครพวงเท่านั้น
ครนมาถึงกลางทางยังไม่ถึงหน้าแก่งเจ็ก มองสีเออร์ โกรสกุเรงก็ป่วย พระยอดยกหนังสือลง
วันที่ ๒๘ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๑๙^{๓๖} ไปถึงข้าหลวงเมืองท่าอุเทนให้จดทราบและเครื่องอาวุธขึ้น
มาต่อสู้กองทัพฝรั่งเศส เห็นได้ว่าพระยอดตั้งใจจะทำร้ายแก่กองสีเออร์ โกรสกุเรงและกองทัพฝรั่ง
เศสโดยแท้จริง หนังสือสำคัญของพระยอดดังกล่าววนกปรากฎอยู่ในศาลด้วย ครนมองสีเออร์
โกรสกุเรงพาระยอดมาถึงแก่งเจ็ก มองสีเออร์ โกรสกุเรงจึงได้ความว่าพระยอดจะคิดการต่อสู้
กองทหารฝรั่งเศส กล่าวว่าคือใช้ให้หลวงอนุรักษ์ไปเที่ยวบ่มปุ่ราชภูริไทยເມືດແລະຂວານມາພັນ
ตนไม่จะทำค่าย มองสีเออร์ โกรสกุเรงจึงได้ไปหาพระยอดด้วยที่พัก ขอເຫດວ້າหลวงอนุรักษ์ມາ
ควบคุมไว้ก่อน แต่หลวงอนุรักษ์ดีขึ้นต่อสู้ มองสีเออร์ โกรสกุเรงจึงให้ทหารจับกุมหลวงอนุรักษ์
ซึ่งก็มาเป็นต้องรุนแรงเกินเลยไปบ้าง ครนได้ตัวหลวงอนุรักษ์มาถึงที่พักมองสีเออร์ โกรสกุเรงก็ม.
ได้ลงโทษประการใด ให้อญຸนเรือนที่พักโดยปกติอยู่มา ๒-๓ วัน พระยอดกับนายทุย นาย
ແປลคุณทหารไปล้อมที่พักของมองสีเออร์ โกรสกุเรงขอເຫດວ້າหลวงอนุรักษ์กลับคืน หลวงอนุรักษ์
จึงได้เดรือนหนึ่งไป แล้วพลทหารพระยอดได้ยิงปืนเข้าไปในที่พักของมองสีเออร์ โกรสกุเรงซึ่ง
กำลังนอนเจ็บอยู่ กระสุนปืนถูกมองสีเออร์ โกรสกุเรงตาย และพลทหารภูวนกต้ายาลัยคน
ความข้อนปรากฎว่าจากคำให้การนายบุญจันล้มเบມรและญ เย็น วัน คัน ชาવภูวน ชื่ออยู่ในที่
เกิดเหตุด้วยนกสอดคล้องต้องกัน หน้ายความฝรั่งเศสได้ขอร้องให้ศาลอพิจารณาลงโทษพระยอด
ตามที่ได้กระทำผิดดังกล่าว^{๓๗}

การพิจารณาคดีของศาลมีวันที่ ๖ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๙ นน พระยาราชวราไนย์กล่าวว่าความ
เห็นเป็นส่วนตัวว่า ถึงแม้ว่าท่านนายความฝ่ายพระยอดซึ่งจะทำการแก้ต่างให้พระยอดในวันที่ ๗
มิถุนายนด้วยประการใด ๆ ก็ตาม ก็คงจะไม่แก้ไขให้พระยอดพ้นโทษไปได้ เพราะเห็นชัดว่า
อย่างไรเสียพระยอดคงแพ้ความแน่ ทั้งสนับเน่องมาจากหนังสือของพระยอดลงวันที่ ๒๘ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๑๙ ที่เรียกทหารและเครื่องศัสตรารวุธไปสู้รบกับทหารฝรั่งเศสอนย่างเต็มที่ อันเป็น

-
- ๓๖. แตกต่างไปจากรายงานของพระยาราชวราไนย์ ที่มีไปถึงกรมพระยาดำรงราชานุภาพ (ใน ๓๕)
 - ๓๗. เอกสารเดียวกัน รายงานชี้ระความพระยอดในศาลผสม เมื่อวันที่ ๖ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๙ จากพระยา
ราชวราไนย์ ทราบทุกกรรมหลวงคำร้องราชานุภาพ

การขัดกับหนังสือของพระยอดกุลบัลลังวนที่ ๒๗ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๓๙ ซึ่งได้กล่าวมอบเมืองคำเกิด คำม่วนให้กับนายทหารฝรั่งเศสไปแล้ว^{๓๔}

ผลวันที่ ๗ มิถุนายน ร.ศ. ๑๓๙ นายความของพระยอดกุลกล่าวด้วยคำหักล้างคำให้การของนายฝรั่งเศสมหดูกข้อ แล้วศาลนัดตัดสินในวันที่ ๑๐ มิถุนายน ร.ศ. ๑๓๙ แต่ครั้นถึงกำหนดเวลาพระยอดหายตัวไปไม่ได้มาพึงคำตัดสินที่ศาล ทางศาลผิดสมควรเลื่อนเวลาตัดสินออกไปอีก โดยฝรั่งเศสยืนยันว่าจะต้องให้นำตัวพระยอดมาพึงคำตัดสินที่ศาลให้ได้ เนื่องจากความยุ่งยากในเรื่องนักคดฝรั่งเศสกล่าวว่าเมื่อตัดสินให้พระยอดถูกลงโทษแล้ว พระยอดอาจจะหลบหนีไปเสียก่อนก็ได้ โดยทางฝ่ายไทยอาจจะรู้เห็นเป็นใจด้วย ทางฝ่ายไทยก็เกรงว่าเมื่อตัดสินแล้วฝรั่งเศสอาจจะถือโอกาสควบคุมตัวพระยอดไปกักขังไว้ยังดินแดนของฝรั่งเศส อาจจะเป็นในอินโดจีนของฝรั่งเศส หรือในประเทศไทยฝรั่งเศสเองก็ได้ จึงมิให้พระยอดไปพึงคำพิพากษาตัดสินความในวันตัดสินที่ศาลตั้งกล่าวแล้ว แต่ในที่สุดก็ตกลงกันได้โดยฝรั่งเศสยอมว่า เมื่อศาลมตัดสินว่าผู้ต้องหามีความผิดแล้ว ก็จะต้องให้เจ้าพนักงานฝ่ายไทยควบคุมตัวไป โดยทางรัฐบาลไทยจะปฏิบัติต่อพระยอดในฐานะเป็นนักโทษ และกักขังตัวไว้ทันทีเมื่อศาลมตัดสินแล้ว ทั้งทางรัฐบาลฝรั่งเศสจะได้ตกลงกับรัฐบาลไทยในรายหลักว่าจะให้จำบั้งพระยอดไว้ ณ ที่ใด^{๓๕}

ในที่สุดศาลมตัดสินให้พิจารณาคดีพระยอดเมืองขวางถึงที่สุด และได้ตัดสินว่าพระยอดเมืองขวางมีความผิดตามข้อกล่าวหาทุกประการ ต้องถูกจำคุกมีกำหนด ๒๐ ปี^{๓๖} นับตั้งแต่วันพากษาคดี คือวันที่ ๓ มิถุนายน ร.ศ. ๑๓๙ เป็นตนไป ครุฑวันที่ ๑๔ มิถุนายน ทางฝ่ายฝรั่งเศสเรียกร้องให้ฝ่ายไทยส่งตัวพระยอดเมืองขวางไปกักขังไว้บนเรือรับฝรั่งเศส เพื่อที่จะไปส่งยังทัวเมืองของฝรั่งเศสแห่งใดแห่งหนึ่งโดยทันที^{๓๗} ถึงแม้ว่ากรมหลวงเทววงศ์วโรปการจะทรงแคนพระทัยในคำตัดสินจนบรรหมไม่หลบก็ตาม กรมเมืองหันสืบไปขอผ่อนผันกับฝรั่งเศสพยายามพูดจาแต่โดยคืบอย่างไรให้ต้องส่งตัวพระยอดให้กับฝรั่งเศสเลย โดยทางฝ่ายไทยจะทำการจำคุกกักขังพระ

๓๘. เอกสารเดียวกัน

๓๙. เอกสารเดียวกัน หนังสือลงวันที่ ๑๒ มิถุนายน ร.ศ. ๑๓๙ จาก ม. โยเซฟ บีเลงสกี อุปถุกสถานกงสุลฝรั่งเศส มีไปกราบทูลกรมหลวงเทววงศ์วโรปการ
๔๐. เอกสารเดียวกัน หนังสือที่ ๖๖ ลงวันที่ ๓ มิถุนายน ร.ศ. ๑๓๙ จากกรมหลวงเทววงศ์วโรปการ มีไปทูลกรมหมื่นสมมติอมรพันธ์
๔๑. เอกสารเดียวกัน หนังสือลงวันที่ ๑๔ มิถุนายน ร.ศ. ๑๓๙ จาก ม. โยเซฟ บีเลงสกี อุปถุกสถานกงสุลฝรั่งเศส มีไปกราบทูลกรมหลวงเทววงศ์วโรปการ

ข้อดีของ ทางฝ่ายพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดชเจ้าอยู่หัวเมื่อทรงทราบเหตุการณ์จากคำกราบบังคมทูลของ กรมหลวงเทวงศ์วโรปการที่ทรงเล็งเห็นว่าจะหมัดหนทางอยู่เมื่อนอกนั้น ถึงกับทรงมีพระราชกระแสรับสั่งว่า

เห็นว่าที่กรมหลวง (หมายถึงกรมหลวงเทวงศ์วโรปการ-ผู้เขียน) ร้องขอต่อขอไปนั้นก็เป็นหมวดทำนองอยู่แล้ว ถ้าจะนี้ทางอย่างไรบ้างให้กรมสมนติหารือกรมดำรงดู ถ้าหมวดท่านใช้ไม่ได้ก็ต้องยอม ที่จะให้กรมหลวงออกไป^{๔๒} สำหรับครรภกันนี้ไม่ดีแล้ว ให้กรมสมนติเอาไปปรึกษาหารือกรมหลวงดำรงเป็นความลับ แล้วให้ลงเสีย ตอบไปตามที่ตกลงกัน^{๔๓}

เมื่อได้ทรงมีกระเสประราชคำรับเข่นนั้น กรมหมื่นสมมติอมรพันธุ์จะนำความไปปรึกษากรมหลวงดำรงราชนุภาพ เมื่อกรมหลวงดำรงราชนุภาพทรงทราบเรื่อง ทรงถวายคำปรึกษาแด่พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดชเจ้าอยู่หัวว่า พระองค์ทรงเห็นมืออยู่ทางเดียวคือยืนยันไม่ยอมส่งตัวพระยอดโภกันผู้รั่วเสสเด็ดขาด จะเป็นอย่างไรก็ให้เป็นไป เพราะการที่ผู้รั่วเสสต้องการตัวพระยอดโภกันนี้ทรงแล้วไม่เห็นว่าเพื่อประโยชน์และเกียรติยศแก่ผู้รั่วเสสประการใด นอกจางผู้รั่วเสสต้องต้องการนู้นี้ให้ได้ไทยสัญญาว่าจะไม่ผ่อนผันลดโทษพระยอดโภกันให้ผิดไปจากนักโทษสามัญประการหนึ่ง อีกประการหนึ่งผู้รั่วเสสคงจะหาเหตุก่อความวุ่นวายอื้อ เพื่อจะยัดจันทบุรีไว้ต่อไป หรืออาจจะทำการอาฆาตโดยมิชอบเพื่อจะให้ชาวต่างประเทศแลเห็นถึงความวุ่นวายในประเทศไทย กรมหลวงดำรงราชนุภาพทรงเห็นว่าจะอย่างไรก็ตามต้องยืนกรานไว้ว่าส่งตัวให้ไม่ได้ เพราะถึงขั้นแล้วผู้รั่วเสสอาจขอตัวกรมหลวงประจำศิลปาคม และกรมหลวงเทวงศ์วโรปการอีกได้^{๔๔} ในที่สุดฝ่ายไทยก็ตกลงใจตอบปฏิเสธผู้รั่วเสสในการที่จะส่งตัวพระยอดไปให้ผู้รั่วเสสตามที่ฝ่ายผู้รั่วเสสเรียกร้องมา

-
๔๒. เอกสารเดียวกัน กรมหลวงเทวงศ์วโรปการได้ทรงมีโทรเลขไปทูลพระองค์เจ้าสวัสดิ์โสภณ สถานทูตไทย ณ กรุงปารีส เมื่อวันที่ ๑๗ มิถุนายน ร.ศ. ๑๓ ทรงระบายความคับแก้นพระทัยเกี่ยวกับเรื่องพระยอดว่า พระองค์ทรงยอมสละตำแหน่งเสนาบดีว่าการต่างประเทศที่กว่าจะต้องเป็นผู้ส่งตัวพระยอดให้กับผู้รั่วเสส
 ๔๓. เอกสารเดียวกัน พระราชหฤทัยเดชาพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดชเจ้าอยู่หัว บันทึกไว้ในคำกราบบังคมทูลของกรมหลวงเทวงศ์วโรปการ
 ๔๔. เอกสารเดียวกัน ลายพระหัตถ์ของกรมหลวงดำรงราชนุภาพ ทราบทุกส่วนถวายคำปรึกษาแก่ ร. ๕

ในขณะเดียวกันฝ่ายไทยก็ได้มีการเจรจากับฝรั่งเศสเกี่ยวกับเรื่องต่อไปอีก จนกระทั่ง
เสนอบทว่าการกระทรวงต่างประเทศฝรั่งเศสได้แจ้งให้พระองค์เจ้าสวัสดิ์ โสภณ อัครราชทูตไทย
ณ กรุงปารีส ทราบว่า ฝรั่งเศสินดีจะเลิกการร้องขอให้ไทยส่งตัวพระยอดให้กับฝรั่งเศส แต่
มีข้อแม้ว่า ประการที่หนึ่ง ฝ่ายไทยจะต้องจัดการกำกับควบคุมนักโทษให้เหมือนกับนักโทษธรรมชาติ
ประการที่สอง เพื่อแสดงถึงความเป็นไมตรีของฝ่ายไทย ในการแลกเปลี่ยนกันกับการที่ฝรั่งเศส
จะล้มเลิกการขอตัวพระยอดคนนี้เสีย ฝ่ายไทยจะต้องให้สั่งหนึ่งแก่ฝรั่งเศส แต่ฝรั่งเศสยังไม่บอกว่าสั่ง
นั้นคืออะไร เอาไว้จะได้ปรึกษากันต่อไประหว่างรัฐบาลฝรั่งเศสกับอัครราชทูตไทยประจำกรุง
ปารีส^{๔๕}

เจ้าพิจารณาเห็นได้ว่าฝรั่งเศสมีท่าที่เลือกเหลี่ยมพลิกแพลงอยู่มาก แสดงให้เห็นว่าฝรั่ง
เศสจริงใจที่จะใช้คดีพระยอดเมืองขวางเป็นเครื่องมือในการต่อรองทางการเมืองของฝรั่งเศส ทั้งๆ
ที่การข้าราชการคดีพระยอดเมืองขวางของศาลรับสั่งพิเศษซึ่งได้ตัดสินให้พระยอดเมืองขวางพ้นผิดคนกัน
นั้นบ้างเป็นการกระทำที่ถูกต้องแล้วอย่างเห็นได้ชัด การกระทำการของพระยอดเป็นการกระทำเพื่อช่วย
กันเกียรติศักดิ์ของคนไทยด้วยกันทั้งหมด เป็นการกระทำที่แสดงให้ฝรั่งเศสเห็นว่า ถึงแม้ว่าไทย
จะอ่อนแอกและเป็นฝ่ายเสียเปรียบแต่คนไทยทุกคนจะต่อสู้กับศัตรุทามความแหงแรงงานใจจนถึงที่สุด

มีข้อที่น่าสังเกตก็คือ ฝรั่งเศสได้เจรจากับไทยในเรื่องพระยอดคนหลังจากที่ตัดสินจำคุก
พระยอดเป็นเวลา ๒๐ ปี ตั้งแต่วันที่ ๓ มิถุนายน ร.ศ. ๑๗๙ เป็นต้นไป และปรากฏว่าในบันทึก^{๔๖}
ต่อมาฝรั่งเศสก็ได้เรียกร้องให้ฝ่ายไทยส่งตัวพระยอดกลับไปให้ฝรั่งเศสอีก และไม่กลับไปทัน
ทวนดูข้อความเจรจากันระหว่างพระองค์เจ้าสวัสดิ์ โสภณ อัครราชทูตไทย ณ กรุงปารีส กับ^{๔๗}
รัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศฝรั่งเศสแล้ว รัฐสึกขอบกลอยู่ มีปัญหาว่าไทยต้องเสีย
อะไรมากับฝรั่งเศสบ้างหรือเปล่าในเรื่องนี้ หรือมองหาอำนาจอ่อน ๆ เช่น อังกฤษ และรัสเซีย จะ
เข้าแทรกแซงบังคับฝรั่งเศสให้หุ่นคิดนี้ได้แล้ว หรือเป็นเพรษฝรั่งเศสเต็มใจจะเลิกเรียกร้อง
ให้ไทยส่งตัวพระยอดเอง ท่านเพรษตั้งแต่วันพิพากษาตัดสินจำคุกพระยอดแล้ว และฝรั่งเศสได้
เรียกร้องให้ฝ่ายไทยส่งตัวพระยอดให้อยู่ในความควบคุมของฝรั่งเศสเพื่อส่งไปกักขังไว้ในคืน^{๔๘}
คืนของฝรั่งเศส แต่ฝ่ายไทยก็ได้ปฏิบัติตาม พระยอดเมืองขวางยังคงถูกจำคุกอยู่ในเรือนจำ
กองมหันต์โซเชียลมานานถึงวันที่ ๖ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๗๙ จึงได้มีพระบรมราชโองการโปรด

๔๕. เอกสารเดียวกัน โทรเลขที่ ๒๔/๔๖๗ ลงวันที่ ๒๓ มิถุนายน ร.ศ. ๑๗๙ จากพระองค์เจ้าสวัสดิ์
โสภณ กรมทูลกระลางเทวงค์กรรบการ

เกล้าฯ โปรดกระหม่อมให้ปล่อยตัวพระยอดเมืองขวางออกจากกองมหันต์ใหญ่^{๔๖} รวมเวลาที่พระยอดเมืองขวางต้องโทษอยู่ในคุกเป็นเวลา ๔ ปี^{๔๗} เดือน ๒๓ วัน การมีกราดแสงพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้ปล่อยตัวพระยอดครองนั้นยิ่งเป็นการทดสอบกันระหว่างรัฐบาลไทยกับรัฐบาลฝรั่งเศส^{๔๘} และเวลาปล่อยตัวพระยอดก็กระทำกันอย่างเงียบไม่เอิกเกริกคึกคרוםแต่ประการใด พระยอดเองขณะที่ได้อ่านกราดแสงพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ อญຸนักกลั้นจังรับประทานอาหาร^{๔๙} อุยกับภารยาและบุตรอยู่พอดี ถึงกับมีความยินดีจนไม่ได้รับประทานอาหารต่อไปอีก ได้ลูกอุกไปจากกรงมหันต์โดยนุ่งโสร่งออกไปเฉย ๆ ไม่ได้แต่งตัวใหม่แต่อย่างใด^{๕๐}

จากการที่พระยอดเมืองขวางนุ่งโสร่งรับประทานอาหารกับบุตรและภารยาอยู่ในกรงเจ็บมหันต์โดยปราศจากเครื่องพันธนาการอยู่ดี การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชนครบาลเสรับสั่งให้กรมหมื่นสมมติอมรพันธ์ทรงนำความไปปรึกษากกรมหลวงดำรงราชานุภาพถึงเรื่องจะส่งตัวพระยอดเมืองขวางให้กับฝรั่งเศสไปควบคุมตัวไว้หรือไม่ก็ต้องการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชนครบาลเสรับสั่งให้ฝรั่งเศสต่อฝ่ายไทยในการตงศาลอสมกติ สงเหล่านี้ยอมจะสะท้อนให้เห็นเบื้องหลังคดีการเมืองกรุงนี้โดยย่างชัดเจนยิ่งขึ้นกล่าวคือ

ประการแรก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีความห่วงใยในตัวพระยอดเมืองขวยมาก คนทรงชาติบ้านเมืองอย่างพระยอดเป็นนัยยอมหาได้ยกันกันในแผ่นดิน ถึงกับทรงมีความห่วงใยในตัวพระยอดเป็นอย่างมากดังจะเห็นได้จากพระราชกรณีย์เสรับสั่งของพระองค์ท่านที่ทรงเกี่ยวกับพระยอด และการคุณของพระยอดก็อยู่อย่างเศษดวงสาวยไม่ต้องของจำตัวเครื่องพันธนาการแต่อย่างใด ประกอบกับการที่ฝ่ายไทยยื่นกราณไม่ยอมส่งตัวพระยอดให้ฝรั่งเศสไปควบคุมโดยควบคุมเองเป็นนัยยอมแสดงให้เห็นว่า ฝ่ายไทยต้องทำทุกอย่างเพื่อปักป้องพระยอดเอาไว้ให้ได้มากที่สุดเท่าที่โอกาสจะอำนวยให้ ครั้นฝ่ายไทยจะแบงกร้าวมากก็ไม่ได้ เพราะว่า สัญญาสงบศึกที่ไทยลงนามกับฝรั่งเศสนั้น ก็เท่ากับไทยยอมรับว่าการปฏิบัติของฝรั่งเศสเกียวกับ

๔๖. กองจากหมายแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ ๕ ผ. ๑๐.๕/๓ หนังสือของสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ ที่มีไปกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวลงวันที่ ๗ พฤษภาคม พ.ศ. ๑๗๗

๔๗. ที่เดียวกัน

๔๘. ที่เดียวกัน

๔๙. ที่เดียวกัน

เรื่องนอยแล้ว ถ้าบพร่วงศเอกสารกล่าวว่าไทยไม่ปฏิบัติตามสัญญาที่ให้ไว้ อาจมีโอกาสคุกคามไทยอีกด้วย ไทยจึงต้องระมัดระวังอย่างที่สุด เพราะถือว่าเป็นภัยคุกคามต่อประเทศและสันติสุขของชนในชาติยิ่อมจะต้องสำคัญกว่าตัวพระยอด พรายอดดึงเบรียบเสมอสิ่งที่จะต้องแลกเปลี่ยนกับเสรีภาพและสันติภาพของคนทั้งชาติ เรื่องนี้ยังคงเป็นภารกิจที่ต้องดำเนินการต่อไป

ประการที่สอง ฝรั่งเศสมได้ถือว่าคดีพระยอดเมืองขวางนั้นจะอำนวยประโยชน์นั้นได้แก่ฝรั่งเศสเท่านั้น ก็จะเห็นได้จากที่ฝรั่งเศสมได้ถือเป็นจริงจังแต่อย่างใดในเรื่องที่จะเอารัฐยอดไปควบคุมในเดือนตุลาคมปีนี้ คงปล่อยให้อยู่ภายใต้การควบคุมของฝ่ายไทยตลอดมาจนไห่ได้เจรจาบังฝรั่งเศสบรรลุข้อตกลงในนั้นที่จะปล่อยพระยอดเมืองขวางให้เป็นอิสระหลังจากถูกจำคุกมาได้ ๔ ปีเศษ การรอพนคดีพระยอดเมืองขวางของฝรั่งเศสนเป็นการให้เห็นถึงการที่ฝรั่งเศสต้องการจะสร้างพฤติการณ์ที่ช่วยกันน้ำของฝรั่งเศสด้วย เพราะการที่ทหารฝรั่งเศสโดยเฉพาะทหารคนสำคัญถูกคนไทยฆ่าตายนั้นเป็นเรื่องที่เสียหายมาก และการถูกฆ่าตายกับน้องสาวจากทางฝรั่งเศสเป็นฝ่ายพิเศษในฐานะเป็นผู้ก่อเรื่องลุกลามเบตเคนของไห่ก่อน ถ้าฝรั่งเศสไม่ยอมเรื่องนั้นมากเท่ากับฝรั่งเศสยอมรับว่าคนของตัวผิดจริง และมติมหาชนในโลกอาจประณามฝรั่งเศสได้ ฝรั่งเศสจึงต้องระบุไว้ในอนุสัญญาต่อท้ายสัญญางบศึกว่า ให้รัฐบาลไห่ยันต์คดีพระยอดเมืองขวางนั้นตัดสินลงโทษผู้กระทำผิดภายในตัวความเห็นชอบของฝรั่งเศสและเมื่อไห่เสนอตั้งผู้พากษาเป็นชาวต่างประเทศทั้งหมดเพื่อตัดบัญญาในกรณีที่ฝรั่งเศสอาจกล่าวหาว่าไห่เข้าข้างจำเลยผู้ติด ฝรั่งเศสกลับไม่ยอมรับข้อเสนอ ซึ่งผิดไปจากความจริงในข้อที่ว่าฝรั่งเศสน่าจะยินดี เพราะไห่ได้แสดงความปริศุทธิ์ออกมาให้เห็นแล้ว แสดงว่าฝรั่งเศสต้องการจะหาเงื่อนไข ที่จะทำให้ความยุ่งยากต่างๆ เหล่านั้นยดเยื้อต่อไป เพื่อจะได้เป็นข้อต่อรองทางการเมืองของฝรั่งเศสในโอกาสข้างหน้า

ประการที่สาม คดีความที่แก่งเจกนแสดงให้เห็นอย่างชัดแจ้งว่า เมื่อใดที่มหำอันนาจต้องการจะแสวงหาผลประโยชน์จากประเทศไทยด้วยความเจริญก้าวหน้า ไม่ว่ามหำอันนาจจะกระทำการผิดกฎหมายระหว่างประเทศก็ต่อเมื่อต้องมีการตัดสินใจที่จะต่อต้านอย่างต่อต้านกัน กลับกลายเป็นว่าการกระทำของมหาอันนาจถูกต้องเสมอ ทั้งๆ ที่ตนเองเป็นฝ่ายผิดมาตั้งแต่แรกแล้ว จะเห็นได้จากคำพ้องกล่าวหาระยะห์ในศาลผู้แทนของนายฝ่ายฝรั่งเศสซึ่งกล่าวว่า หัวเมืองลาวผู้ซึ่งมีอำนาจเป็นส่วนหนึ่งของญวน เมื่อญวนเป็นเมืองขึ้นของฝรั่งเศษหัวเมืองลาวทั้งหลายก็ควรเป็นของฝรั่งเศสด้วย ดังนั้น เมืองคำกิต คำวน ซึ่งพระยอดเมืองขวางเป็น

ข้าหลวงปักครองดูแลอยู่ต้องเป็นของฝรั่งเศสด้วย^{๕๐} นับว่าเป็นการกล่าวอ้างที่เล่อนดอยและเจตนา
 ร้ายต่อประเทศไทยอย่างชัดแจ้ง ก็แต่เดิมมาหัวเมืองลากาทั่งหมุดลั่วนแต่อยู่ในพระราชอาณาเขต
 ของไทยทรงสน นับด้วยแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเป็นตนมา จนเรื่องยุ่งยาก
 อุบัติขึ้นในสมัยจ้าอนุวงศ์แห่งนครเวียงจันทร์ ซึ่งทรงกับรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้า-
 อุบัติ ซึ่งทำให้ภูวนภันไทยได้รับเครื่องราชบรรณาการจากลาวด้วยกันทั้งคู่ ครั้นเมื่อภูวนเกิด
 ความยุ่งยากภายใน ลาวจึงขอกับไทยตามเดิม จ нарทั่งมาจึงในสมัยรัชกาลที่ ๕ ไทยยกทัพไป
 ปราบอุบัติขึ้นเมืองลาวซึ่งอยู่ใกล้กับชายแดนภูวนซึ่งฝรั่งเศสได้เข้ามายึดครองอยู่ ฝรั่งเศสทรง
 ทหารภูวนเข้ามายึดเมืองໄลในแคว้นสินสองจีน โดยอ้างว่ามาช่วยปราบอุบัติแล้วไม่ยอมถอนออก
 ไป^{๕๑} จนเป็นสาเหตุที่จะทำให้ไทยกับฝรั่งเศสต้องเกิดกรณีพิพาทเรื่องดินแดนทางชายแดนหัวเมือง
 ลาวันในเวลาต่อมา พฤติกรรมของฝรั่งเศสเช่นนี้แสดงให้เห็นว่าต้องการจะล่าอาณานิคมย่าง
 ชัดแจ้ง ไทยมีกำลังน้อยกว่าฝรั่งเศส การที่ฝรั่งเศสอ้างว่าลาวเคยเป็นเมืองของ
 ของภูวน เมื่อฝรั่งเศสปักครองภูวนก็ควรจะปักครองหัวเมืองลาวด้วยนั้น เป็นการกล่าวอ้างที่เลอน
 ลอนไปเรื่องๆ แต่เมื่อถูกเป็นเข็นนั้นจริงแล้วฝรั่งเศสก็อ่อนน้อมปลอบโยนด้วยสาเหตุใดเจ้า ทงน
 เพราภูวนกเคยเป็นเมืองขึ้นของจีโนญี่สันย์หนึ่ง เมื่อฝรั่งเศสไม่สามารถจะยึดประเทศไทยจีนไว้ใน
 อำนาจได้ก็ไม่ควรจะมายึดภูวนไว้ในอำนาจชั่วเดียวันนี้แสดงว่าภูวนตกเป็นของฝรั่งเศส เพราะะ
 นโดยรายล่าอาณานิคมของฝรั่งเศสมากกว่า การเข้ายึดดินแดนลาวของฝรั่งเศสก็ย่อมจะสบเนื้องมา
 จากเหตุผลในการล่าอาณานิคมมากกว่าที่จะอ้างเหตุผลว่าลาวเคยเป็นเมืองของภูวนมาก่อน
 เพราะโดยข้อเท็จจริงแล้วลาวเป็นของไทยมิใช่ของภูวนดังที่ฝรั่งเศสแอบอ้างแต่ประการใด กรณี
 ที่ฝรั่งเศสยกกำลังเข้ายึดเมืองคำเกิด คำม่วน ของไทย จึงถือว่าเป็นการกระทำการท่านไว้ความยุติธรรม
 และฉ้อฉลย่างทสุด

๕๒ ประการที่ ๕ คือความพิรษของขวางทองคงศักดิ์ ๕๓ ๕๔ ๕๕ ๕๖ ๕๗ ๕๘ ๕๙
 ๕๐. กองจกหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ ๕ ผ. ๓๐.๕/๑ หมายเลข ๒/๓๓ บี๊ก ก กำพ่อง
 ท้าพารยะดเมืองขวางในศักดิ์ (คำแปลที่ ๓๐๐๗)
 ๕๑. สุรศักดิ์มนตรี, จอมพลเจ้าพระยา ประวัติการของจอมพลและมหาอามนตรี เอกเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี
 หน้า ๔๗๓, ๔๙๙

โดยที่่ไปแล้วคนก็ขอบร่ำพูดิธรรมแล้ว แม้แต่หนังสือพมพองกฤษชื่อ Time Weekly Edition ฉบับประจำวันที่ ๒๗ มีนาคม ร.ศ. ๑๙๒ ยังได้เสนอข่าวว่า ศาลรับฟังพิเศษในกรุงเทพฯ ได้ ชำระคดีพระยอดเมืองขวางผู้ต้องหาไว้ได้มีมองสีเออร์ โกรสกุแห่งဏานเนเรจแล้ว ศาลรับฟังพิเศษ ข้อหาพิจารณาคดีโดยบุติธรรมเทียงตรงจริงเสร็จแล้ว จึงได้ตัดสินว่าพระยอดเมืองขวางไม่มีความผิดตามคำร้องพ้อง ให้ปล่อยตัวพระยอดเสีย ชาวบุรุปและชาวยสยามในกรุงเทพฯ พากันเห็นว่า ศาลตัดสินรับฟังพิเศษนักต้องด้วยความบุติธรรมทุกประการ และมหาชนทงหลายในกรุงเทพฯ เห็นว่าศาลรับฟังพิเศษนับบุติธรรมเทียงตรงโดยแท้๔๒ อนึ่งเป็นการยอมรับการตัดสินครั้งนั้น แต่ ฝรั่งเศสกลับไม่พอใจกลับให้ตั้งศาลสมนับข้าราชการทุกคน ทราบอธิบดี พากษาเป็นชาวฝรั่งเศสเอง และผู้พากษาฝ่ายฝรั่งเศสอีก ๒ คน มีเสียงมากกว่าผู้พากษาไทยซึ่งมีเพียง ๒ คน ถึงแม้ว่าผู้พากษาไทยสองท่านนั้นจะพากษาให้พระยอดเมืองขวางไม่มีความผิดเลยและขอให้ ปล่อยพระยอดเมืองขวางพ้นโทษไป แต่เมื่อผู้พากษาฝรั่งเศสพากษามีความผิดต่อกรุงโภช ก็ จำเป็นต้องถืออาคติตัดสินของผู้พากษาฝรั่งเศสเป็นสำคัญ ทั้ง ๆ ที่คนที่ไปก็ไม่เห็นด้วย เมื่อ เวลาที่มองสีเออร์มอนโคต่อ่านคำตัดสินจบแล้ว ชาวบุรุปและชาวไทยที่นั่งพังค์ตัดสินอยู่ในศาลสม ชุมชนกพากันเห็นว่า คำตัดสินน้ำหนักต้องหานองคล่องธรรมไม่ ต่างพากันตໍาหนันติดีกัน ต่าง ๆ นานา และพากันแสดงความสงสารพระยอดอยู่ที่ไป๔๓ แต่ฝรั่งเศสไม่รู้สึกห่วงว่า พระยอดเป็นความประมงค์ของฝรั่งเศสที่จะกระทำเข่นน้ำหนักแล้ว โดยไม่ยอมฟังมติมหาชนแต่ อย่างเด็ดขาด

ประการสุดท้าย บุคคลที่เสียสละเพื่อชาติอย่างใหญ่หลวงในครั้งนี้คือพระยอดเมืองขวาง ข้าหลวงเมืองคำเกด คำมวน พระยอดเมืองขวางผู้นี้เป็นข้าราชการพลเรือน แต่ได้รับสิทธิให้ แต่งเครื่องแบบทหารยศพันตรีได้๔๔ ได้คิดการต่อสู้บ้าไถ่ฝรั่งเศสออกไปจากอาณานิคม จนจบ กระทำการเป็นว่าตัวเองเป็นผู้รายมาคนฝรั่งเศสตาย ถูกนำตัวขึ้นศาลข้าราชการไทยถึง ๒ ครั้ง อุญ ในคุกมหันต์ไทยถึง ๔ ปีเศษกว่าจะได้รับการปลดปล่อยเป็นอิสระ รวมกับว่าคุณทำความดีแก่แผ่นดิน อย่างเช่นพระยอดเมืองขวาง แต่กลับไม่ได้รับการคุ้มครองจากประเทศไทย เวลงทงพระยอด เมืองขวางและคณะรัฐบาลไทยขณะนั้น ต่างก็ทราบอยู่แล้วใจถึงนโยบายที่ฝ่ายไทยจะต้องปฏิบัติลง

๔๒. เกิม สิงห์ชัย ผู้ช่วยนักท่อง (เล่ม ๒) หน้า ๕๓

๔๓ ที่เดียวกัน หน้า ๕๓

๔๔. ดวิต อุญเย็น พ.อ., สรุปเหตุการณ์สำคัญมีรักษากลที่ ๔-๕ พ.ศ. ๒๔๘๔-๒๔๘๕ หน้า ๖๐

ไปในการที่ประเทศไทยต้องการอยู่ภายใต้อาชีพแห่งการบุนเดิส์ของฝรั่งเศสก็ล่าอาณานิคม เพื่อส่วนไว้ซึ่งเอกสารช อธิปไตย และสนับสนุน ของคนส่วนใหญ่ในชาติ พระยอดเมืองขวางซึ่งเป็นวัฒนธรรมของชาติซึ่งชาวไทยจะต้องจดจำไว้เป็นตัวอย่างสืบไปชี้วัดลน่านสำหรับความรักชาติ ความกล้าหาญ และความเสียสละอย่างใหญ่หลวงที่พระยอดเมืองขวางได้มีต่อชาติไทยยังเป็นที่รักยิ่งในชั้นสมัยนี้ที่ได้เป็นบุคคลต้นสกุล “ยอดเพชร”^{๔๕}

คดีการเมืองเรื่อง “พระยอดเมืองขวาง” เมื่อ ร.ศ. ๑๙๒ ย่อมจะเป็นบทเรียนชนสำคัญทางประวัติศาสตร์ของชาติไทยที่แสดงให้เห็นว่า เราไม่สามารถแสวงหาความยุติธรรมใดๆ ได้เลย ในเวทีการเมืองระหว่างประเทศ ตราบใดที่คุ้ต่อสู้ทางการเมืองทั้งสองประเทศนั้นยังประกอบด้วยชาติมหาน้ำใจที่พร้อมไปด้วยพลังทางทหารและเศรษฐกิจกับประเทศไทยเล็กๆ ซึ่งยังคงอพยพผันนาในทุกๆ ด้าน ดังเช่นฝรั่งเศสกับไทยในสมัยดังกล่าวมาแล้ว คนไทยจะต้องระมัดระวังต่อไป ถึงแม้ว่าเหตุการณ์เมื่อครั้งเกิดคดีการเมือง เรื่อง “พระยอดเมืองขวาง” จะเป็นอุตสาหกรรมตามแต่เหตุการณ์ทำงานของดีวิกันอาจหวานกลับมาอุบตานกับประเทศไทยอีก็ได้ เพียงแต่เปลี่ยนชื่อประเทศไทยมหาอำนาจและเปลี่ยนชื่อเรื่องของคดีการเมืองดังกล่าวแล้วเสียใหม่เท่านั้นเอง

ณรงค์ พ่วงพิศ

เอกสารอ้างอิง

กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร
” ”
” ”
” ”

เอกสารรัชกาลที่ ๕ ร. ๓๐.๕/๑ หมายเลข ๒/๑๗ บีก ๖
เอกสารรัชกาลที่ ๕ ร. ๓๐.๕/๒ หมายเลข ๒/๐๓ บีก ๑
เอกสารรัชกาลที่ ๕ ร. ๓๐.๕/๑
เอกสารรัชกาลที่ ๕ ร. ๓๐.๕/๖ หมายเลข ๒/๑๗ บีก ๔

ເກີມ ສິນທ່າງສູງ

ດວຍ ອູ້ເຢືນ ພ.ອ.

ສະຫຼຸບ ຂັ້ນທີ ນ.ອ.

ສູງຄັກໆມົນກົງ, ຈອມພລເຈົ້າພຣະຍາ

ພຶ້ງຂວາແມ່ນ້ຳໄຟງ (ເດືອນ ນ) ສຳນັກພິມພົກລັງວິທີຍາ ພຣະນິກ ພ.ກ.

ໄມ້ຮັດ ۴۶๓ ມນ້າ

ອຽບເຫດການຟໍາກັງ ສມໝັກຂ້າກາດທີ ۴—۵ ພ.ກ. ໄມຕະດີ—ໄມ້ຮັດ
ໂຮງພິມພົກລັງວິທີຍາທີ່ໄດ້ຮັດ ພຣະນິກ ພ.ກ. ໄມຕະດີ ១០០ ມນ້າ
ກວ່າມືພາກະທວ່າງ ຖ້າກັນ ຜັ່ງເສດລະ ກາຣົນທີ່ປ່າກແມ່ນ້ຳເຈົ້າພຣະຍາ
ສມ້າ ວ.ກ. ១៦ ໂຮງພິມພົກລັງວິທີຍາ ພ.ກ. ໄມຕະດີ ៤៦៥ ມນ້າ
ປະວັດການຂອງອນພລເຈົ້າພຣະຍາສູງຄັກໆມົນກົງ ໂຮງພິມພົກລັງວິທີຍາ
ພຣະນິກ ພ.ກ. ໄມຕະດີ ៦៤០៥ ៦៦៧ ມນ້າ

